

Aşgabat 2015.

Terjimeler we gollanmalar, çeşmeler esasynda toplanyp ýazylan bu kitap geçmişdäki türkmenleriň ata-babalary bolan Ak hunlar hakynda gyzykly maglumatlary özünde jemleýär. Eliňizdäki kitapda Akhun hökmürowanlygy, hökümdarlary, taryhy yzlary hakyndaky maglumatlardan peýdalanyp bilersiňiz.

Toplan we terjime eden Ş. Suwtyýew

SÖZBAŞY

Häzirki döwürde köp ylmy meseleleriň çekeleşikli bolmagyna görä, ylmy-gözleg işlerini dowam etdirijileriň käbirleriniň pikirlerine görä Türkmenler Eýranly, başga birleriniň pikirleriçe Mongol we asylly bolandyklaryny öňe sürýärler. Emma beýle karara, ýeterlik subutnamasyz deliller aýtmaklyk örän nädogrydyr.

Taryhy çeşmelerde: «Akhun», «Eftalit», «Haýtal», «Hua», «Ýeta» görnüşlerde atlandyrylan bu kowum hakynda aýtsak, olaryň Gadymy Orta Aziýanyň içinden, ýagny häzirki Kansunyň Günbatar taraplaryndan Türküstan, Türkmenistan, Mawerannahr we Hindistanyň demirgazyk taraplaryna ýaýylandyklary bellidir.

Olar şu geografik ýerleşmede taryhyň gymmatly yzlaryny galdyrypdyrlar. Akhunlaryň meşhur hökümdarlary Aksuwar (515-528) bilen Mihirakula (528-542) bolupdyr. Hökümdarlygyň umumy meýdany 500 3500000 km² bolupdyr. Paýtagty Balh şäheri bolupdyr.

Ak Hun türkmenleriň döwleti (Wizantiýa çeşmelerinde «Eftalit», Hytaý çeşmelerinde «Ak Hiung-nu», Hindi çeşmelerinde hem «Swet-Hüna» diýlip atlandyrylypdyr), IV asyryň başlarynda Yssy kölüň aňry tarapynda Awarlara

bagly bolup ýaşayarkalar bu asyryň ikinji ýarymynda Mawerannahra we Toharystana ýaýylan Türkmen hökümdarlygydyr.

Günbatara tarap süýşmeklerini dowam edip Hytaýyň demirgazyk-günbataryndaky Gobi çölünden Hazar deňizi kenaryna çenli ýaýylan bir döwlet gurupdyrlar. Ak Hunlaryň günorta inen bir göçümi hem Kabul töwereklerinde ýerleşen Kuşan döwletiniň goşunyny ýeňip Hindistana tarap herekete geçipdirler. Olar Hindistandaky Gupta hökümdarlygyny V asyrynyň soňlarynda tozduryp 510-njy ýylda Hindi we Ganji üstünliklerini gazanypdyrlar.

Soňra Hindistandaky Ak Hunlar VI asyryň ilkinji ýarymyndan soňra taryh sahnasyndan çekilip ilatyň arasynda ýaýrap gidipdirler.

Günbatar Ak Hunlary bolsa, bir taraptan Orta Aziýada häkimýetini binýat eden Göktürkmenleriniň, bir tarapdan çozup giren kuwwatly duşmanlary bilen bolan söweşlerde ysgyndan gaçyp 567-nji ýylda taryhyň sahnasyndan çykypdyrlar.

Bu kitapda siz şular hakynda giňişleýin okap bilersiňiz.

Şamuhammet Suwty.

GIRIŞ

Beýik Hun döwletiniň bölünip parçalanmagy bilen orta çykan beýik syýasy döwletleriň biri Akhunlar häzirki Türkmenistan, Türküstan, Gündogar Eýran, Owganystan we Hindistanyň demirgazygynda Miladydan öňki I asyrlarda aralaşypdyrlar.

Hun (Gun=Gün) adynyň Miladydan öňki 1000 ýyllaryň başynda orta çykandygy bellidir. Miladydan öňki XI asyrlar bolsa Hunlaryň birleşip başlan wagtlarydyr. Miladydan öňki 318-nji ýylda ilkinji gezek syýasy döwlet hökmünde gazanylan şertnama sebäpli ady agzalypdyr. Soňra Hunlaryň Aziýanyň iň güýçli döwletine öwrülendigini we miladydan öňki 216-njy ýylynda Çynmaçynlylaryň (Hytaý) Türkilere garşy arasyny bölmek syýasatyny ulanandyklaryny bilýäris.

Hun taryhynyň iň kuwwatly we meşhur hökümdary Mode Ýabgudyr. Kakasy Duman özünden soňra hökümdarlyk üçin uly ogly Modeni dälde, ondan kiçi jigisini tagt mirasdüşeri etmägiň kül-külüne düşýär. Mode bolsa birnäçemüň leşger toplap kakasyna garşy uruş meýdanyna girişýär. Kakasyny şol söweşde öldürip Hun tagtyna geçýär (M. ö. 209 ý). Mode Tunghularyň ýerini eýeledi. Miladydan öňki 203-nji ýylda Ýueçjiler (Düýeçi) bilen uruş etdi

we olary ýeňlişe sezewar etdi. Mode Ýabgu Aziýadaky syýasy häkimýetini dikeldeninden soňra Çynmaçyn topraklaryna ýörüş etmäge girişdi.

Çynmaçyn topraklary eýelenip başlanynda, Çynmaçyn hökümdary Kaoýy (M. ö. 206-195) uruşda gabaýar. Çynmaçyn hökümdary Kao Hunlara ýyllyk salgyt bermäge mejbur bolupdyr.

Mode Ýabgu Orta Aziýadaky garyndaşlary bilen gatnaşyk açmak üçin Hun serhetlerini Garaguma çenli giňetýär. Hökümdarlyk gündogarda Koreýadan, günbatarda Hazar-Ural sähralygyna, demirgazykda Ýeniseýiň (Eneseý/ Eneçay) ýokarlaryna çenli, günortada Hindistanyň denirgazygyna we Köpetdaglaryna çenli giňden ýaýylyp ýatypdyr. Mode ýabgu taryhda ilkinji sapa Türki-türkmen (Turan) taýpalaryny birleşdirip hökümdarlygyny binýat edipdir. Mode Ýabgu miladydan öňki 174-nji ýylda dünýeden öteninden soňra ýerine ogly Kiok (Gök ?) kakasy kimin ýörüşlere başlapdyr.

Çynmaçyny birnäçe sapa tozdurýar. Olary täzedan salgyt bermeklige mejbur edýär.

Kiokdan soňra Hun tagtyna ogly Güniçen geçýär. Onuň döwründe (miladydan öňki 160-miladydan öňki 126-njy ýyllar) hökümdarlyk pese gaçmaga başlady. Çynmaçyn, Hun döwletini ýykmak üçin dürli ar-alyş syýasatlaryny ulanmaga başlady. Çynmaçynlylar olaryň içini alartmak üçin jansyz ýetişdirip goýberýärler. Netijede Hun hökümdarlygy birnäçe bölümlere bölünýär.

Şol wagtlar Han hökümdary Wutiniň döwri (miladydan öňki 141-nji—m. ö. 87-nji ý. ý.) bu syýasatyň güýçli alynyp başlanan wagty bolupdyr.

Çynmaçynyň ady belli jansyzy Çangçieniň baştutanlygynda ýüz adam Türküstan (Turan) topraklaryna gönderilýär. Miladydan öňki 138-nji ýylda başlarynda Ýueçjiler bolmak bilen birlikde, ady belli taýpalar hem toparlanyşýarlar. Jansyz Çangçien bu töwekgellikleriň arasynda Hunlaryň eline düşýär. Ol on ýyllap tussaglykda ýatýar.

Ol Hunlaryň arasynda tussaglykda bolup boşadylanlaryndan soňra gaçyp. Ferganadaky Ýueçjileriň baştutanynyň ýanyna gidip Türkilere garşy çykmagyny dowam etdirdi.

Miladydan öňki 126-njy ýylda Çynmaçyna dolanyp baran Çangçieniň toplan maglumatlary Çynmaçyn planlary üçin gereklidi.

Bölünen Hun hökümdarlygy bir-birlerine ýagy bolýarlar. Hunlar wagtyň geçmegi bilen dargamaga başlaýarlar.

Aýratynam Hunlaryň, Türküstan ýerleriniň gündogar taraplary elden gidýär.

Şol sebäpden Hun birleşigindäki birnäçe taýpalar we kowumlar olardan aýrylyp, Çynmaçyna birikdiler.

Kyn günlerde galan Türki milletiniň häkimligini öz eline alan Tanhu Kun Kan

(Huhanýe M. ö. 58-M. ö. 31-nji ý. ý.) käbir begleriň teklibi bilen Çynmaçynyň hemaýaty astyna girmek isläpdi.

Soňra onuň Çynmaçyna birikmegine garşy çykan jigsi Çiçiçihkutuhow (Çiçi, Çiçik, Kiçik, Kiçijek) öz tarapdarlary bilen ondan aýryldy.

Türkiler şeýdip ikä bölünýärler (M. ö. 55 ý) we hökümdarlyk ikä bölünýär.

Kiçi Gutly Alp Ýabgu halkyň bir bölegini toplaý öz kuwwatlary bilen hökümdarlygyň günbatar taraplaryna göçýärler.

Kiçi Gutly Alp Ýabgu, Taňry daglary we Yssyköl töwereklerindäki söweşde ýeňiş gazanyp bu ýerlerdäki Tölesleri öz gol astyna geçirýärler.

Olaryň ýanyndaky leşgerleriň sany hem iki-üç müňe ýetipdi. Çynmaçyn (Hytaý) Kiçi Gutly Alp ýabguwa güýçlenmäge maý berenokdy. Çu-Talas şäherleriniň arasynda bir paýtagt guran Hunlary 70.000 adamlyk goşun ýok edip, şäheri hem ýykýarlar (Miladydan öňki 36)

Çynmaçyn ýurdunda galan Türkiler bir müddet soňra täzedan garaşsyz bolmak ugrunda hereket etdiler.

Aralaryndaky düşüňmezlik we açlyk guraklyk sebäpli miladynyň 46-njy ýylynda döwlet bir gezek demirgazyk we günortada iki bölege aýrylypdylar.

Soňra günortadaky Hun döwleti Hytaýyň golastyna giren wagtlary, demirgazykdaky Hunlar garaşsyzlygyny gorap saklapdyrlar.

Çynmaçynyň birnäçe ýyllap alyp baran söweşleri, beýleki keseki taýpalar bilen eden söweşleri, demirgazyk Hunlary ysgyndan gaçyrypdyr. Olar hem öňler Kiçi Gutly Alp Ýabgunyň baştutanlygynda Hunlar 90-njy ýyllarda göçüşleri ýaly soňra 150-nji ýyllarda Gazagystan taraplara çekilýärler.

Şeýdip olar Türküstan (Turan) topraklaryna ýaýylymaga başlaýarlar.

Günortadaky Hunlar hem öz aralaryndaky gozgalanlar we närazylyklar we kesekileriň basyp ýatymaklary bilen 250-nji ýyllarda dargadylar.

Olaryň Günbatardaky mirasdüşerleri häzirki Türküstantyň topraklaryna gelen Akhunlardy. Şeýdip Hun döwleti ýaşmagyny dowam edýärdi. Ýewropadaky Türk topar taýpalary; Awarlar we Bolgarlar ýaly syýasy birleşik baglaşyp Aziýa geografiýasynda-da Demirgazyk Hytaý we häzirki Mongoliýada täze Huntürkmen taýpalary taryh sahnasyna çykýar.

Öňki güýç-kuwwatyny ýitiren Hunlar Çynmaçyny ençeme ýyllap sarsdyrypdyrlar. Bularyň arasynda syýasy birleşik saklap Hunlary gol astynda saklan Liu Ýuan (adynyň manysy belli däl) begligi we Çuçu (Türk) Bengu kagan tarapyndan gurulan döwlet hem-de Çynmaçyn çeşmelerinde ady agzalýan Helienpopo atly Türki asylzadasynyň Ordosyň günortasynda güýçlendiren begligi we Akhunlaryň Türküstandaky häkimýetini görýäris. Akhunlaryň ýönekeý atlary däl eýsem, asyl gelip çykyşlary, ýaşan ýerleri, baş şäherleri, haýsy we nähili dilde gürlendikleri, edim-gylymlary, pul-

birlikleri ýaly olardan galan ýerasty miraslary gynansakda örän çekeleşikli we jedellidir.

Bu jedeller näme üçin belli bir çözügsizkä? Sebäbi olar hakda ýeterlik we belli bir çeşmäniň gabat gelmezligi boldy.

Bu ylmy işde Akhunlar hakyndaky maglumatlaryň dargadylandygy ýa-da haýsydyr bir milletde saklanyp galandyklaryny aýtmak isleýäris.

Bu ylmy iş taryhy maglumatlar bilen taýýarlanylady.

Bu ylmy tejribe kitabymyzda Arap-Yslam, Çynmaçyn, Hind çeşmelerine salgylanmak bilen Akhunlaryň Ýewropadaky galyndysy Awarlar bolup biljekdikleri öňe sürilipdir.

Akhunlar Türkmenistanyň çäklerinde oturan wagtlary Eýranyň ganym duşman bolan wagtlarydyr. Mümkün Abulkasym Ferdöwsiniň «Şanama» eserindäki Eýran-Turan söweşleri bilen baglanyşykly ýazylan wakalar Akhunlar bilen Eýranyň arasyndaky ýitileşen söweşleriň gadymdan bäri saklanyp galandygy sebäpli ýazylypdyr.

Şamuhammet Suwty

AKHUNLARYŇ ASYL GELIP ÇYKYŞY

Taryhy çeşmelerde miladynyň 4-nji 6-njy asyrlarynda peýda bolan Kuşanlar, Hionitler, Kidaritler we Akhun (Abdal, Eftal) aralarynda syýasy birleşmeler bolupdyr.

Bu döwlerleriň asly hakynda heniz anyk maglumatlara gabat gelmedik we bu hakdaky çekeleşikler intek hem dowam edip gelýär.

Ýöne olaryň Kidarit we Hionitler (Hun) bilen bir asyldaş bolandyklary hakyndaky pikirler üstündür.

Ylmy-gözleg işlerini geçirijileriň käbirleri W. De Saint-Martin, W. Bartold, N. Weselowski, G. Grum Grizhimailo dagylar Akhunlaryň (Abdallaryň)

Ýueçjileriň agtyklary bolan bolmaklary mümkin diýýärler. J. Marquart, R. Grousset dagylar bolsa olaryň atalarynyň Mongollardan gelendigini çak edýärler.

S. Tolstow we A. Bernştam dagylar bolsa Orta Aziýadaky asylyly bolan Hunlaryň nesli bolandyklaryny aýdýarlar.

Biz türkmenler hem S. Tolstowyň we A. Bernştam ýaly alymlaryň pikirlerini örän makul we bolup biljek hasap edýäris.

R. Ghrishman, Tolstow, Bernştam, Mandelshtam, W. Masson dagylar

Akhunlaryň Hionit (Hun) asylyly bolandyklary hakynda subutnamalar görkezmege çalyşýarlar[1]

Bu aslymyzy taryha ornaşdyran ata-babalarymyz bolan Akhunlar dogrydanam Hun asylydyrlar. Akhunlar öňki dargan Hunlaryň günbatardaky mirasdüşerleridirler.

Akhunlar Ýueçjilermikä?

V. De Saint-Martin we Bartold Akhunlaryň (Abdal) Tibet asylyly we Ýueçjileriň agtyklary bolandyklary hakyndaky çaklaýarlar[2].

E. Specht we E. Parker dagylar olaryň başga bir kabyldan gelendiklerini aýdýarlar.

Gumilew, Saint Martiniň bu teoriýasyna birnäçe sapa garşy çykypdyrla. Sebäbi ol Ýueçji we Eftalitler arasyndaky kişilik tapawutlarynyň bolandygyny aýdypdyr. Gumilew bu düşüncesiniň sebäbini Çynmaçyn çeşmesi bolan «Bei Shi» de Ýe-da görnüşde atlandyrylanlaryň Ýueçjiler bolandyklaryny we «Sui Shu» da hem Ýueh-jilerden ýerli halk görnüşde däl-de Abdallaryň dolandyran hanedanlygy bolandygyny öňe sürdi[3].

P. Lerkh we N. Weselosky Akhunlary (Abdal) Ýueçji asylyly kabul edýärler we olaryň asyl-kökleriniň Horezmde bolandygyny aýdýarlar. Weselowski bu çaklamany öňe sürende Wizantiýanyň ilçisi Klikýaly Zemarkhousyň resminamalaryny subutnama hökmünde orta atýar. Zemarkhous[4] Abdal döwletiniň ýykylyşyndan soňra miladynyň 568-nji ýylynda Dizawul (Sinjuba), Türkileriň kagany hökümdar Ýustinýan (565-578) tarapyndan bir ilçi hökmünde ugradylypdyr. Zemarkhos Khoalitsiň topraklarynda Weselowskynyň ünsi çeken zat Khoalitlaryň Abdallar bolandygyny pikir edýär.

Oi Khoalitleriň adynyň aslynyň Xoalìrai «khoalitoi»-«toi» den gelendigini aýdýar.

Sözümiziň ahyrynda «Khoalitler Horezmianlardan tapawudy ýok» diýýär. Lerkh Horezm şäheriniň adyny Kidariteleriň gadymy häkimýeti bolandygy hakynda bir dokument tapypdyr we Kerder (Kunder) adynyň bu şäheriň patyşasyna berilen at bolandygy çaklamany öňe sürýär.

Weselowski hem Lerkiň bu pikirine goşulýar we Kidariteleriň adynyň üç nesle bölünen we olaryň biriniň adynyň «Kerderi» bolan we kiçi taýpalary Gazaklar tarapyndan biziň döwrümize çenli goralyp saklanandygyny çaklaýar[5].

G. Grum Grizhimailo V asyrda Akhunlaryň (Abdallaryň) bir böleginiň Altaýdan aýrylyp Dinglingler bilen birleşip Ýuebanlary ýykyp Toharystana

giren Ýueçjileriň bir şahasy bolandygyny çak edýär. GrumGrizhimailo bolsa Akhunlaryň asyl ata-watanlary Altaý daglary bolandygyny we hökümdarlarynyňda ady Akşunwar (Aksungur) Akhunlaryň ady bilen meşhur bolupdyr[6].

Akhunlar Mongolmy?

Marquart Hion ady astyndasky Akhunlaryň IV asyrdan bäri Kuşan taýpalaryndaky baýlar bolandygyny, soňra hem olaryň dolandyryjysynyň başyna geçendigini aýklyapdyr.

Marquata görä Abdallar (Akhun) gadymy Mongollardyr. Ol bu ylmy işini orta atanynda Oguz taýpasynyň Gaýy taýpasynyň Türkmen bolmandygyny, Mongoldyklaryny öňe sürüp Akhunlaryň hem Gaýy taýpasynyň ata-babasy bolandyklaryny aýdypdyr.

Marquatyň bu pikiri bilen ylalaşýan R. Grussetdir. Mongollardaky Gaýy taýpasy bilen Türkmenleriň Gaýy taýpasynyň tapawutly bolandygyny F. Köprogly we E. Eberhard dagylar aýdypdyrlar[7].

Akhunlar Türkmenmi?

Tolstowyň işlerinde Akhunlar hakynda birnäçe gapylary açdy. Ol Eftalit (Abdal, Akhun) adynyň Massaghet (Massaget) adynyň Türkmençesine öwürülen atdygyny orta atdy. Tolstowa görä Massaget Alanlar Hunlaryň beýleki taýpalary bilen garyşyp-gatyşodyrlar. Amyderýa we Syrderýa deltasynda Abdallaryň paýtagty Horezmiň demirgazyk-gündogar taraplaryndadyr.

Tolstow taryhda Abdallar diýip orta çykan Kidarite adynyň [8] Kerder bilen ýakyn baglanyşygy bolandygyny aýdýar.

Tolstow öz işlerinde Akhunlaryň (Abdallar, Eftalitler) Orta Aziýany basyp alandyklaryny we Kuşanlaryň Massaget taýpalary hem-de Abdallaryň ýakyn aragatnaşyklarynyň bolandygyny belleýär. Tolstow Horezmiň X asyrda Aral deňziniň demirgazyk-gündogaryndaky taraplaryna aralaşyp Kerderiň kimdigini subut edýär.

Lerk we Weseloskiniň tapyndylaryny hem göz önünde tutmak bilen Kerder şäheriniň ady bilen Abdal taýpasynyň ady bilen baglanyşyklydygyny aýdýar[9].

Akhunlar hakynda Bernştam hem Tolstowyň pikirine goşulýar. Onuň pikiriçe Akhunlar Orta Aziýadan günbatara göç eden Hunlardyr (Gunlar). Şol aýdylanlar Caesarea Procopiusyň «History of Wards» atly eserinde hem

bar eken[10]. Bernştam Akhunlary açyklamak bilen Orta Aziýadan göçüp giden Hunlaryň iki şaha [10] aýrylandygyny, bularyň biriniň Hazarlary kemala getiren Hun-Akatir taýpalary, beýlekileriniň hem Hun-Kidarite taýpasy bolandygyny aýdýar. Onuň pikirine görä Gündogar Aziýa Hunlary bilen Orta Hunlarynyň birleşigi bolsa Abdallardyr (Eftalit, Akhun)[11]. Diýmek Hunlar Türkmen asylydyrlar. Olar hakyky Türkmen mirasdüşerleri bolupdyrlar. Biz Tolstow bilen Bernştamyň bu pikirlerini iki elimiz bilen goldaýarys.

Akhunlar Eýranlylarmy?

Mandelştam we Dýakanow Akhunlaryň Kidarite we Eýran asyly bolandygyny we onuň subutnamasyny hem aýtmaklyk bilen Eftalitleriň (Abdal, Akhun) teňňe pullaryndaky ýazgylaryň gadymy Pählewi dili bolmagyny we olara degişli birnäçe ýazgylaryň hem Eýranda orta çykandygyny görkezýär.

Akhun (Abdallaryň) Eýran asyly bolandygyny goldaýanlaryň biri hem B. Gapurowdyr. Ol hem Abdallaryň Orta Aziýa we Gündogar Eýran taýpalaryndan ybarat bolandygyny aýdypdyr [12]. Akhunlaryň asly hakynda ilkinji derňew edenleriň arasynda Gumilew we Enoki hem bardyr. Gumilewden has öň Enoki Çynmaçyn (Hytaý) çeşmelerini agtaryp açyklanyndan soňra Çynmaçyn ýazyjylaryň Akhunlaryň asly hakyndaky maglumatlara diňe çaklama maglumatlar bilen doldurylandygyny aýdypdyr. O. Grişmanyň Akhunlaryň Eýran dillidiklerini kabul edilipdir. Şol bir wagtyň özünde diliniň Hionitlerden (Hun) tapawutly bolandygyny we Akhunlaryň Hunlar bolandygyny aýdypdyr.

Onuň pikirçe Sogd taraplardaky Hionit patyşasy Jauwla ýa-da Jhow Şu patyşa döwründe Akhunlar tarapyndan basylyp alnypdyr. Onuň iň uly tutaryk çeşmesi-de Çynmaçyn çeşmelerinden ybarat bolan «Sui-şuda» bu patyşalyk ilkibaşda Wen (Hun), soňra bolsa Çao-wu görnüşe geçipdir[13]. Enoki we Gumilew Abdallaryň göçüp başlan ýerleriniň biri Badahşan bolandygyny çaklaýan Betnştamyň 1951-nji ýyldaky Badahşan teoriýasyny kabul edipdir.

Soňra bolsa Akhunlaryň ilkinji merkezi Orta we aşaky Syrderýa ikinji merkezleri bolsa Amyderýanyň ýokary bölekleridir aýratynam Bernştam Grişmanyň Miladynyň başlaryndaky Hunlaryň herketletlerini yzarlan Ghrişmanyň pikirlerini goldap Hionite we Abdallaryň Türkmenleriň atababalarynyň biri bolandygyny öňe sürüpdir[14]. Bartold we Harmatta[15]

Saint Martynyň Akhun (Abdallaryň) Ýueçji bolandygy hakyndaky pikire goşulýar. Çynmaçynlylar Gazak sähralaryny Ýuebanlar Wusunlardan demirgazyga göçüpdirler Gazak sähralarynda miladynyň IV we V asyrlarda ýaşan Hunlardyr we Akhunlaryň bir şahasydyr diýen pikirde[16].

Grişman bolsa Akhunlaryň Sogdianlar bolandygyny we olaryň Buhara we Samarkantda ýaşandyklaryny agzap geçen Al-Mesudy bilen deň pikirdedir[17]. Onuň pikirçe Akhunlar Eýranly boludylar. Grişman Akhunýň teňňe pullary hakynda rowaýatlary çözeninden soňra olaryň belli jogabyny tapypdyr we «Eptla Shaho (no)» görnüşinde ýazylan atlandyrmanyň «Hionitleriň» hökümdary bolan Eftalitler manysynda bolandygyny aýdýar. Şol sebäpden Eftalitler dolandyryjy ady astynda, Hionitler bolsa öz gezeginde halk manysynda ulanylandygyny aýdypdyr[18]. Grişman we Sundetmann dagylaryň pikirçe Kidaritler Kuşanlaryň dördünji hanedanlygy bolan Kuşanlardyr[19]. Grişman ýene-de öz pikiriniň üstüni dolduryp Hionitleriň demirgazyk gündogar topary bolan Ýueçji we Saklaryň bir bölegi bolandygyny aýdýar. Hionitleriň günorta goly bolsa Zabutilerdir. W. Liwşits, Grişmanyň gelen kararyndan soň Akhunlaryň Orta Eýran çeşmelerinde «Hýon» görnüşde agzalanlaryň agynjak özi bolandygyny we olaryň hem Hionitleriň bir şahasy bolandygyny« aýdýar[20].

Grişman tarapyndan öňe sürülen Hionit we Eftalitleriň (Akhun) kimdigi olaryň şaý-pullaryndaky okalan atlar bilen biri-biri bilen birleşendiklerini aýdýan Grişmany goldaýan Mandelştam, B. Marşak hem şol bir wagtda Gumilewiň öňe süren teoriýal daýanmalary olaryň aslynyň Türkmen bolandyklaryny kabul edýär[21]

Grişman tarapyndan okalan Eftalit şaý-pullary hakynda birnäçe alymlaryň ünsi düşdi. Şolaryň käbiri Hionit we Abdallaryň tapawutlydygyny öňe sürýärler. Olaryň arasynda Liwşit we Massom hem bar. Olaryň pikirçe şübhelendirýän pullardaky ýazgylaryň okalmagy Hionitleriň we Abdallaryň kimdigi hakynda şaýatlyk ýokdur.

«History of the Turkmen SSR» atly kitabyň ikinji jildiniň birinji bölümi Abdallar hakynda ýatlap geçipdir. Bu bölümdäki ýazyjy S. Wýazigin Avdallary Hionitleriň guran döwletiň içindäki dolandyryjy hanlardan orta çykandygyny aýdyp Hionit we Abdallaryň kimdigini subut etmäge çalyşypdyr.

Onuň pikirçe Hionito-Eftalit birleşigi, Türk we Eýran dilde gürlleşenleriň asyllary tapawutly taýpalar bolandygynyň tarapynda. Wýazigin Kidaritleriň Kuşanlar bolandygyny olaryň Hionite we Eftalitler bilen garyşyp-gatyşmandygyny hem aýdýar. Şoňa meňzeş bir pikirde bolan Türkmenistan taryhyny öwrenijileriň biri bolan A. Gubaýew hem Kidarite we Hionite-

Eftalitleri bolan etnik asylylylar içinde Türkçe we Eýran dilde gürlleşenleriň garyşyp-gatyşandygyny aýdýar.

Türkmen taryhçysy H. Ýusupow Hionite-Kidarite we Eftalitleriň dürli halklardan bolandygyny aýdýar. Hionitleriň Hunlaryň bir bölümi bilen garyşan käbir Mongollar bilen Eýran dilde gürlleşipdirler.

Ýusupow Eftalitleriň asylyly bilen baglanyşyklyklar bilen gyzyklanyp Akhun (Eftalitleriň) Eýran Sasanilerine garşy söweşe ýol açan we Parfiýa döwleti ýykylanyndan soňra öz garaşsyzlygyny gazanan ýerli halklaryň birleşiginiň bolandyklaryny öňe sürýär[22].

Rus taryhçysy Trewer Hionitleriň Kuşan döwleti ýykylanyndan soňra Massaget kowmyndan aýrylan we soňra hem Hunlaryň bir bölümi bilen birleşen Massaget topary bilen gelen kişiler bolandyklaryny çak edýär. Ýöne ýene-de olaryň kultural we fizikal gatnaşyklarynyň bir-biri bilen baglanyşygynyň ýokdugyny-da aýdyp geçipdir. Onuň pikiriçe olaryň atlary Ýunan (grek) çeşmelerinde Akhunlar diýip atlandyrylypdyr we şol şekilde geçmegi bilen bu adamlaryň başga bir göçüp-gonuýy Hunlardan has uly ýerlerde ýaşandyklaryny we tenleriniň hem ak reňkli bolandyklaryny aýdypdyr.

Miladynyň V asyrynyň başlarynda Trewer Eftalitleriň Kuşanlar bilen garyndaş bolandyklaryny hem aýdypdyr[23].

Meşhur türkmen taryhçysy Ö. Gündogdyýew tarapyndan başlanan bir ylmy işde Kidaritler, Hionitler we Eftalitler etnik bolan ýeketäk bir topardyr. Öwez Gündogdyýew Hunlar we Hionitlere degişli teoriýalary öňe sürüp IV asyrdan Hionitlerden aýrylan Kidaritleriň garaşsyz bolandyklaryny aýdýar. Onuň pikiriçe Kidara Kuşan döwleti çöküp başlanynda olaryň güýjüni we häkimýetini ele geçirýärler. Hionit-Kidaritleri zabt edýärler. Hionit taýpasynyň ady Eftal (Abdal) adyny alanyndan soňra Hionitler Eftalit adyny götetiýdirler. Bu pikir iki sany garaşsyz çeşmelere daýanýar: VI asyrdan ýazyjy Theophanes Byzantinos hem Eftalanos (Eftalit patyşasynyň adyny agzapdyr) we Çynmaçyn (hytaý) ýyl ýazgylarynda hem (Ýe-ta ýa da Ýe-ta-i-lito—belkäm «Ýyldyz») Eftalidiň Kidaritleri ýeňendigini we Kuşanlary Hindistanyň denirgazyk taraplaryna kowandyklaryny ýazypdyr.

Onuň pikiriçe Eftalitler Kuşan döwletiniň varisleridir[24]. Türkmen taryhyny öwreniji G. Karpow bolsa Eftalitleriň has soňra Kuşan adyny alandygyny, olaryň hem Eýranlylar bolandygyny we bu ýerlerdäki asyl ähliniň Owganystandadygyny çak edýär[25]. Gyzyk Hunlar iki asyr öňki Akhunlar bilen birdirler we VI asyryň ortalarynda Pers hökümdarlygynyň demirgazygyndaky Syr derýa we Aral deňziniň çäklerine höküm sürüpdirler. Olar taryhyň esasy roluny oýnan bolmalydyrlar[26]. Päkistanly meşhur

arheolog we dil alymy bolan A. H. Daniniň makalasyna görä H. Bailey, Pehlewi uýerogliflerinde «Jamaspname» de Eýran we Akhunlar arasyndaky bolup geçen söweş hakynda maglumat berendigini öňe sürýär. «Zan-i Wohuman ýaş» (Pehlewilerde Zandi Wöhüman ýaş diýlip atlandyrylan) kitapda Sasanileriň ýeňlişe sezewar bolandyklaryny ýazýar. Bu çeşmede agzalýan Gyzyly hunlar bilen baglanyşykly bolan «Patyşalyk we häkimýet Eýranly bolmadyk, daglarda ýaşayan Hun, Türk, Abdal, Tibetli deýin, hemde Çynmaçyn, Kabul, Sogdiana, Wizantiýa, Gyzyly hun we Ak hun ýaly gullara geçendigini we olaryň Eýran şäheriniň hökümdarlarydyr. Dünýäde olaryň buýruklary ýerine ýetiriljekdir» ýazgylary hem hakykaty aýdyň görkezýär[27]. Käbirleriň pikirçe Gyzyly hunlar adyny gyzyldaňzly, gyzyly zyrh we gyzyly baýdaklar göterendikleri üçin şol at dakylpdyr.

Hindi çeşmelinde aýratynam Warahamihira görnüşinde geçen Akhunlar we Gara hunlar hakynda agzalyp geçilendigini öňe sürülip Gara hunlar Gyzyly Hiona (Hun—Gun) we VII asyrdaky Hotan-sak dilindäki bir goşgyda olaryň atlarynyň gyzyldaňzly görnüşinde tanalandyklaryny çak edilýär[28]... Bu iýerogliflerde görşümüz ýaly Hionlar (Hunlar), Akhun (Eftalitler we Gyzyly gunlar diýip atlandyrylypdyrlar. Tapawutly taýpalar bilen bir etnik topar bolup atlandyrylan kişileriň atlary ýalňyş ýazylan hem bolup biler. Bular aýdyň bolmandygy üçin aýratyn Zaçarias Rhetoryň maglumatlarynda (V—VI a.) göçüp-gonup ýören Abdallar hemem Eftalitler görnüşinde görkezilipdir[29].

Markuart Gyzyly hunlaryň, Juan-Juan we Akhun (Eftalit) bolmandyklaryny aýdyp, Bailey Perçedäki Spet ýa-da Hýon sözleriniň Kamir baglanyşygynyň bolandygyny çak edýär[30]. W. M. Growern Kuşanlar (Ýüçeji) we Akhun (Eftalitleriň garyndaş bolandyklaryny we olaryň Turfandan gelendiklerini açýklaýar.

M. Gowern hem şol döwürde tapawutly dil we medeniýete eýe bolan Akhunlar (Abdallar) bilen Awarlaryň arasynda baglanyşygyň bardygyny çak edýär. W. M. Gowern Eftalitler hakynda Wizantiýa çeşmelerini tutaryk görkezip Turfanda ýaşayanlaryň gök gözli we Majarystan we Wengeriýada ýaşayan Hunlar we Eftalitler hem bu adamlara örän meňzeşdirler.

Onuň pikirçe ol ýerde tapylan tapyndylary tutaryk görkezip Tibetliler bilen Eftalitleriň arasynda käbir baglanyşyklaryň bolandygyny; ýöne ýene-de iki halkyň şol bir asyldan gelendigini aýdýar.

Şol wagtlarda tapawutly dile we medeniýete eýe bolsalar hem Awarlar we Eftalitler arasynda hem ýakyn gatyşyklygy bardyr. M. Gowern bolsa Awarlardaky düzgünleriň köpüsiniň Eftalitlerden geçendigini aýdýar[31].

Gömeçiň pikirçe Akhunlaryň asly Göktürk ýazgylaryndaky Awarlar (Awarlar)

şolardyr. Çünki ol, eger Akhunlar, Bumyn kaganyň ölen wagtlarynda bar bolan bolsalar, onuň jynzasyna ilçi ugratmaklary we şol sebäpden atларыnyň hem Göktürk ýazgylarynda agzalmaly bolandygyny aýdýar[32]. Aýratynam «Türk taryhynda Awarlar we Awar meselesi» atly makalada bu meseleler hakynda agzalypdyr[33].

M. Tezjan bolsa bu iki hanedanlygyň biri-birinden tapawutly bolandygyny we Eftalitleriň, Akhunlaryň ýerine geçendiklerini öňe sürüp Akhunlaryň hem Eftalit bolmandygyny çak edýär[34].

Wasendonka görä Eftalitler, Akhunlar bilen şol bir taýpa däldigini aýdýar. Onuň pikirçe Akhun ýa-da Hionitler birdir. Emma Aftalitler başgadyrlar. Ol hem Tezjanyň Akhunlary ýok edenleriň Eftalitler bolupdyr diýenlere goşulýar[35].

AKHUNLARYŇ ÝURDY

Akhunlaryň geografik ýerleşşi

Akhunlar hakyndaky ylmy-gözleg işlerde Hunlaryň günbatar şahasyny döreden Akhunlar belki miladydan öňki 50-nji ýyllarda amala aşandygy bellidir. Soňra 46-48-nji ýyllarda Hunlar ikinji gezek bölünip, soňra 90-njy ýyllarda we ýene-de 150-nji ýyllarda has uly topar bilen Türküstana gelen Türkilere Çynmaçyn ýyl ýazgylarynda Ýüe-ban, Y-ta, Ýe-ta we ş.m. atlar bilen belgilenipdir. Göktürk maglumatlarynda Apar, beýleki çeşmelerde Uar-hun, Huna, Eftalit, Akhun we ş.m. atlar bilen belli bolandygy çak edilýär. Günbatara çekilen bu Hunlaryň ýerleşen ýerleri Türküstanyň gündogary we günbatary bilen birlikde Hindistanyň demirgazyk taraplary bilen Amyderýa-Aral kenarlaryna çenli, soňra Itil-Ural taraplaryny öz içine alyp, ol ýerden Ýewropa Hunlarynyň şinelenmegine sebäp bolupdyrlar.

Akhunlar Ýewropadaky Hun döwletini, Awar kaganlygyny, döredenlerdir. Akhunlar Hindistanyň demirgazygyndaky häzirki Owganystan we Päkistan geografiýa çäkleri ilkinji ýurt tutunan ýerleri bolupdyr[36].

Akhunlaryň höküm süren ýerleriniň başynda Gur welaýaty bar. Bu ýerler häzirki Owganystandaky Gerat derýasynyň gündogar taraplarydyr[37].

Ýöne çynmaçynça Hua bilen Guruň birmeňzeş boljagy mümkin däldir.

Çünki Hua Ak Huny garşylaýar

Aýtmaklaryna görä Hua olaryň ýaşan ýerleri däldir[38]. Emma bu

atlandyrma Ak hunlary dolandyryjy Apary (Uar, War) garşylaýar[39]. Meşhur buddist Hsuan Tsang Türküstanda syýahat edeninde Akhun topraklaryna hem syýahat edipdir. Onuň maglumatlaryna ser salsak Akhunlaryň merkezi Amyderýanyň Günortasyndadyr diýipdir. Alymlar ony Kunduz töwerekleri diýip düşündirýärler.

Hsuan Tsang döwründe bu ýerler Göktürk kaganlygynyň günbataryndaky ýabgularyň eýeliginde bolupdyr [40].

Onuň Huo diýip atlandyran ýeri Toharystan bolan bolmagy mümkin. Toharystany hem Göktürkleriň ele alandyklaryny aýdýarlar. Toharystan Balhyň gündogaryna düşen Jeýhun derýasynyň günortasyndaky Hulm, Kunduz, Ysgamyş, Talakan, Simingan, Baglan ýaly ýerleri öz içine alypdyr[41]. Hem-de oňa Balh bilen Tirmiz hem girýär. Balh demirgazyk Owganystanda Jeýhun (Amyderýa) derýanyň günortasynda Dehasyň uzaboýundaky Kuhy Babab dagynyň etekleri Toharlylaryň dini merkezi bolupdyr[42].

Çynmaçynlylar Fo-ho-lo /Fo-ko-lo, Po-ti, Siriýalylar Balakh, Ermeniler Bahl, Arap we Pasrlar (Eýran) Balh diýip atlandyrypdyrlar[43] Grek häkimýetiniň syndyrylmagyndan soňra Balh Kuşanlaryň häkimýetine girýär. V asyrda Akhunlar Kuşanlary bu ýerden gysyp çykarýarlar we olary günorta sürýärler.

Soňra Balh VIII asyra çenli Akhunlaryň merkezi şäherleriniň biri bolupdyr. Hasaplamalara görä Balhdaky Akhun ilaty takmynan 50-60.000 adam bolupdyr.

509-njy ýylda bu ýerden Çynmaçyn saraýyna ilçi ugradylypdyr.

Bu ilçiler Akhunmy, ýogsa Balh halkyndan bolanmy belli däl[44]. Tirmiz bolsa Balhyň gündogaryndadyr. Termezde 10 monastyr we 1000 din adamlary bolandygy bellidir. V we VI asyrlar arasyndaky taryhlarda bu şäher bilen baglanyşykly maglumat örän azdyr.

Bu şäher dik dörtgen şeklinde we etraplary diwarlary bilen gurşalypdyr.

Ýagny köp ilatly bolan bu şähere girmek üçin takmynan 6 kilometr uzynlygynda bir diwar bilen gurşalypdyr. Bu ýerde hem uly gala bar. Hsuan-Tsangyň pikirçe Jaganiýanyň merkezi Tirmiziň we Balhyň ýarsyna çenli 10 (1-den 500 m) metr giňişligindedir. Ol ýerde 5 buddist monastyry bolupdyr. Bu ýeri Kuşan hökümdarlygy wagtynda Budraç diýlip atlandyrylypdyr. Bu şäher döwürme-döwür giňeldilip, ekerançylyk, haýwançylyk we dindarçylyk şäheri bolupdyr[45].

Bu welaýatyň ýene bir paýtagty Jaganiýanyň merkezi bilen birdir. Bu ýerde Hu-şadyr(ýa-da Wakş). Bu ýerler diwarlar bilen guşalandyr. Ölçegleri takmynan 360 X 360 m. Bu şäherde dolandyryjylar oturupdyr. Huşa şäheri

iki bölege bölünýär. Bu sebitiň bir tarapy dini ýer, bir tarapy söwdagärleriň ýerleri bolupdyr.

Şäheriň daşy giňişlikdir. Ol ýerde Galaýy Kafimigan ýaly orta we ululy-kiçili şäherçeler bolupdyr[46]. Aýratynam Wakş bilen Badahşanyň günbataryndaky Gimataladan gürrüň etmek peýdaly bolsa gerek. Çynmaçynly syýahatçy Sung Ýun bu ýere gelipdir, emma hiç zat hakda ýazmandyr. Ýöne Akhun hökümdary bilen gürläşen ýeri belki-de Gimataladyr. Ýöne Gimatalanyň teswirini welin iň gowy beýan eden Hsuang-Tsangdyr. Onuň bu şäher hakyndaky bize gelip ýeten maglumatlar şulardyr: «Hsi-mo-ta-lo (Gimatala) gadyndan Toharystanyň bir bölegidi. Daş-töweregi 3000-lik giňlikdir. Biri-birini zynjyr ýaly uzap gidýän daglar we derýalar bardyr.

Ol ýerde ekerançylyk taýýarlanyp we ter miweleri ösdürilip ýetişdirilýär. Deriden edilen egin-eşikleri Tukýularyňka (Tekeler) meňzeş. Olaryň atalary güýçli döwlet durupdyrlar. Hökümdarlary Sak asylly hökümdarlaryň nesilleri bolandygy hakynnda gürrüň berdiler. Soň Pamir daglarynyň günbataryndaky ýerleri ele geçiripdirler. Goňşy ýurtlara çozupdyrlar. Bu ýerdäki adamlar çadyrlarda ýaşaýarlar. Çi-li-şi-mi bularyň günbatarynda, Po-to-çangnanyň hem gündogar taraplarynda ýerleşýär»[47]. Hsi-ma-ta-lo, Hsuan tarapyndan Çynmaçyn iýerogliflerine terjime edilende galan atdyr. Bu sözüň asly sanskritçe bolup «Gimatala» diýlipdir. «Gima» «Gar», «tala» «etek, kemer,» diýen manydadyr. Hakyky aýdylyş Himatala[48]. Manysy hem Garlydagynyň eteginde ýaşanlar diýmekdir.

Birnäce alymlar Hsuan-Tsangyň bu atlandyran ady Akhunyň ýene bir atlandyrylan beýleki ady «Heftal» bolandygyny aýdypdyrlar[49].

Akhunlaryň ilkinji ýaýrawy

Akhunlar (Eftal, Abdal) Orta Aziýanyň uly taýpasy bolandygy hasap edilse-de, olaryň ilkinji taryh sahnasyna çykyşy we asyl gelip çykyşlary hakynnda anyk maglumatlar ýokdur.

Akhunlar V asyryň ortalaryndan başlap VI asyryň ýarysyny geçen wagtларыnda Orta Aziýadan günbatara Sasani, günortada Hindistan içlerine çenli uzalan hökmürowanlyga eýe bolupdyrlar.

Çynmaçyn ýazyjylary Akhunlaryň ilkinji sapar VI asyryň başlarynda Amyderýa töwereklerinde Juan-Juan şanýusynyň ogly Şelun, öz jigsy bilen birlikde günbatara tarap çekilip olaryň şondan soňra orta çykandyklaryny[50] aýdypdyrlar. Meşhur alym Enoki bolsa olaryň ilkinji çykyp ýaýran ýerleri Toharystany görkezýär we soňra Amyderýadan geçip

Baktriýadan Balha gelendiklerini tassyklaýar.

Enokiniň pikiriçe Akhunlar Baktriýada oturan Kuşan-Kidaritleri günorta tarap gysyp çykaran 456-457-nji ýyllarynda Toba/Weý saraýyna ilçi goýbereninden soňra Çynmaçyn çeşmelerinde belgilenipdir[51].

Akhunlaryň Baktriýa şäherinde Kuşanlary çykarandyklaryny Wizantiýa çeşmelerinde hem belgilenipdir.

Bu bolup geçen wakalarda Sasanileriň şol döwürler hem bardy.

Belli bolşy ýaly Alhunlaryň taryhy iki esasy çeşmelere daýanýar. Bular, hanedan taryhlaryndan Liang Şu (618-907) bilen Wei Şu (386-556). Bu taýpalar Akhunlaryň döwürdeşleridir.

Olaryň beren maglumatlary beýleki çeşmelerde ýazylmadyl hakyky hem ygtybarly eserdir.

Liang Şu hem bularyň Turfan tarapyna giren taýpalardan bolandyklary, Hanlaryň demirgazyk harplarynda aýdan Ýuan Weiler döwründe Sang-Çiende oturandyklary ýazylypdyr.

Lian Şudan başga To-ba (Wei/Weý) Şuda Akhunlar hakynda olaryň bir müddet Çynmaçynyň demirgazygynda oturandyklaryny, soňra Kin Şan ýoly bilen Hotanyň gündogaryna geçendiklerini düşündirýär.

Akhunlaryň Ýueçji (Ta-ýueh-çi) asylyly bolandyklaryny kabul etsek hem olaryň ilkinji watanyň Kamsunyň goňsusy Türklere degişli ýerlerde oturandyklary bellidir. Altaýdaky Akhun göçüp-gonujlaryň soňra özlere Sogdianany ýurt edinen wagtlaryndaky taryhy çeşmelerde belgilenipdir. Bu ýerde beýleki Hun taýpalary bilen birlikde oturandyklaryny hem ýazylypdyrlar. IV asyra çenli Sogdianada galyp, V asyryň başlarynda Sasaniler bilen darkaş gurupdyrlar[52].

Çyn-maçyn çeşmeleri Sogdianada ýerleşen Akhun ýa-da Hun taýpalaryndan habarly bolupdyrlar. Toba (Weý) Şu Suteniň (Sogdiana) Hu-i ýa-da Hu-ni tarapyndan zabt edilendigini bildiripdir.

Şol bir çeşme Hu-niniň bu täze ýurduna Wen-na-şa adyny beripdir. L. Ligeti we F. Hirth dagylaryň pikiriçe Weý Şuda ady geçen hökümdar Hu-ni, Attilanyň ogly Irnekden başga hiç kim däldir[53].

Sogdianadaky Hunlar ilkinji gezek Ammianus Marcelliusa «Hionitae» ady bilen çeşmelerinde belgilenipdir.

Bularyň Sasaniler bilen çaknyşan wagtlary hem 365-nji ýyla çenli dowam edipdir we ýaraşyk şertnamasy bilen tamamlanypdyr.

Olar Günorta Anadolydaky Rim-Eýran söweşlerinde Sasani hökümdary Şapur II (309-379) kömek berdiler.

Hionitaelaryň baştutanynyň ady bize A. Markellinulstanyň maglumatlaryndan gelip ýetipdir.

Bu söweş onuň üçin şowsyz bolupdyr. Ogly Amidada (Diýarbakir) öldi. Jesedi söweş wagty duşman topraklarynda galmasyn diýlip ýakyldy. Sogdianadaky «Hionitler» O. G. Won Wasendonka görä Hun taýpalar birligi gysga wagtyň içinde Sasaniler garşy bolan taýpady. Grek we Rim ýazyjylarynyň agzap geçen «Hionitler»i bilen döwürdeş gyzyklanma bildiren alymlar tarapyndan «Akhunlar» diýlip atlandyrylypdyr.

Gürzin we Ermeni çeşmeleri hem Akhunlary şol bolup geçen söweşlerde tanap başlapdyrlar. Akhunlar Kawkaziýada esasy rol oýnapdyrlar[54].

Zeki Welidi Togan V we VI asyrlarda Günorta Kawkaziýada we Azerbeýjanda «Haýlandurk» diýip atlandyrylan Akhunlaryň Muganda Balasagun, Aras derýasyna ýakyn bolan ýerde Warasan ýaly şäherleri bolandygyny J. Marquartyň salgylanmasyna esaslanyp aýdypdyr[55].

Akhunlar V asyryň başlarynda Jeýhun (Amyderýa) derýsyny geçip Sasanilere aralaşypdyrlar. Bu hadysalar Ýslam çeşmelerinde yz galdyrypdyr[56].

Akhunlaryň Sogdianany eýeläp höküm edişleri Çynmaçyn çeşmelerinde hem bellidir. Weý Şuda Seyhun bilen Jeýhun derýalary arasyndaky başlangyç 3 ýerden ilçi gelendigi belgilenipdir.

Ilki Su-te, ikinjisi Hsiwançin, ýagny Samarkant, üçünjisi bolsa Akhunlardandyr. Aşakdaky tablisa ilçileriň ugradylan taryhy hakynda bize maglumat berýär.

(Sogdiana) Hsi-wan-çin (Samarkant) ýazgy tabletkada ýazylşyna görä Su-te 479-njy ýylda Samarkant şähri hem 509-njy ýylda ilçi ugratmakdan ýüz dönderipdir.

Bu ýerdenem Su-teniň we Samarkantyň kesekileriň eýeländigini aňladýar. Çynmaçyn we Günbatar çeşmeleri bu ýerlerde Akhunlaryň höküm sürendiklerini tassyklaýar[57].

Olar 400-nji ýyllarda Juan-Juanlaryň häkimýeti astynda Gazagystanyň günortasyndaky Jungariýa sebitlerinde bolupdyrlar we W. Bähram Guruň (420 - 39 ý) höküm süren wagtlarynda Horasan welaýatyna ýerleşipdirler we 425-nji ýyllarda kuwwatlanyp Ýueçji topraklaryny eýeleýärler.

Sasanileriň garşysyna çyksalar hem 427-nji ýylda Bähram Gur Akhunlara zarba urupdyr. Bähramdan soňra Ýezdigerd II (438-457 ý) döwründe Akhunlar Samarkant, Buhara we Balhy zabt edýärler. 460-njy ýyllarda gündogarda Tarim kölüniň günbatar tarapynda, demirgazykda Amyderýa we Syrderýa aralygyndaky Sogdiana sähralygyna we Taňry daglaryna çenli bolan ýerlerde höküm sürüp başlapdyrlar. Şol wagtlar Sasanileriň iç işlerine goşulan Akhun begi Gün kaganyň (Kun kan) goldamagy bilen Firuz Sasani tagtyna geçýär. Soňra Gün kagan demirgazyk Hindistandaky Gupta

döwletini syndyrýar (470 ý). Soňra birden dörän düşünişmezlikleri zerarly 484-nji ýylda Amyderýa töwereklerinde Sasani hökümdary Firuzy ýeňen Akhun kaganynyň ady Wizantiýaly taryhçy Theophanes «Ephthalanos» diýip taryhy maglumatlarynda beýan edipdir. Şol sebäpden Akhunlara «Eftalit» hem diýilip atlandyrylypdyr. Emma bular dogrusynda heniz üstünde işlenen derňew ýokdur. S. Gömeç bolsa Akhunlaryň «Apa Tölesden» gelendiklerini çak edýär[58].

Akhunlar (Eftalitler) taryh sahnasynda Orta Aziýanyň iň kuwwatly hökümdarlyk gurupdyrlar. Olar häzirki Türkmenistanda güýçli taýpalaryň biri bolupdyrlar.

Olar Sasanilere garşy has ökdelikde rol oýnapdyrlar.

Horasan we Türküstanda Ak hunlaryň alyp baran işleri

Baktriýanyň zabtyndan soňra Akhunlaryň goşublary Eýrana garşy kuwwatlanyp başlady. Olaryň bir bölegi Kawkaziýany eýeledi, bir bölegi hem Ferganany we Sogdianany, soňra-da Baktriýa we Gandharra tarap ýola düşdüler. Iň soňunda hem Hindistana ýörüş etdiler.

Başga milletiň arasynda Türk-türkmenler öz sanyň az bolandyklary üçin şol ýerleriň medeniýetine uýgunlaşyp gidipdirler. Akhunlaryň arheologik tapyndylaryndan mälim bolşuna görä olaryň kaganlary Aziýadaky edimgylym, döp-dessurlary, din-dilini syýasy-döwlet gurluşy hökmünde kabul edipdirler.

Pullarynda Zerduştyk, Buddizm we Şiwa yzlarynyň galandyşy, Hinduizm dininiň ýany bilen Greko-Bakteriýa döwürleriniň dürli taňrylarynda hem görüp bileris.

Kaşmirde ýaşayan adamlaryň Buddist bolmandyklaryny taryhçylar ýazypdyrlar[59]. Akhunlaryň teňňelerinde kagan ady we lakamy Pars diliniň Bakteriýan şiwesinde ýazylypdyr. Bu teňňelerde Sanskrit diliniň Brahman alfabedi bilen ýazylanlary hem görýäris.

Bularyň hemmesi olaryň ýerleşen ýerleriniň medeniýetini kabul edendigini görkezýär. Bulardan başga-da Eýran bilen bolan söweşler Sasani hökümdary Firuz sebäplidir[60].

Akhunlar miladynyň 457-nji ýylynda Sasani hökümdary Ýezdigerd bilen başlanan söweşde ýeňiş gazanýarlar[61]. Ýezdigerdiň ölüminden soňra Sijistanyň häkimýetini ogly Firuz beripdir. Tagta hem beýleki ogly Hurmuz geçipdir. Jigsiniň tagta geçendigini duýan Firuz Amyderýa taraplara ýörüşe geçip, öz maksadyna ýetmek, ýagny jigsinden tagty almak üçin Akhunlaryň hakany Aksungurdan kömek sorýar. Soňra Aksungur Firuzy diňläp, oňa

Merw er-Ruddan üç mil uzaklykda ýerleşen we Balha ýakyn Talekanda oturmagyny aýtdy.

Eýranda Hurmuzyň dolandyrmagyndan närazy bolup ýola çykanlar Firuzyň Talekanda oturandygyny eşidip onuň ýanyna geldiler. Soňra Aksungur Firuz kâbir şertleri goýup[62] oňa kömek berjegini aýtdy we 30 müň adamlyk kuwwatly goşuny herekete geçirdi. Şeýlelikde 458-nji ýylda Firuz söweşde jigsi Hurmuzy ýeňip Sasani tagtyna çykdy[63].

Akhun leşgerleri Firuzy tagta geçirip birnäçe sowgatlar bilen öz ýurtlaryna ýola rowana boldylar.

Söweşden öň Firuz Aksungura Jeýhunyň ýakynyndaky Tirmiz we Wasgirti bermekligi wada beripdi. Firuz öz sözünde durup Tirmizi we Wasgirti oňa berdi[64]. Akhun kagany Toharystan, Badahşan we Baktriýanyň hökümdarydy. Soňra Firuz söweş harjyny bermegi red etdi. Akhunlar bilen arasy bozuldy[165]. Şertnama baglaşylan wagty Firuz öz gyzyny ýa-da gyz jigsini Aksungura berjekdigini söz beripdir. Aksungur Firuzyň wadasyny ýatladýar. Emma Firuz öz gyzyny ýa-da gyzjigsini Aksungura bermeýär we durmuş gurmaklyk islegini red edýär.

Prikos tarapyndan ady «Kunças» diýlip geçen bu şazenan Aksungura iberilmeýär.

Firuz hilelik bilen özüniň saraýyndaky gyrnagy Aksungura şagyzy diýip ugratmaklygyň kül-külüne düşýär.

Gyrnagy Aksungura ugratýar. Soňra bu gyrnak Akhun hökümdaryna hemme zatlary bolşy ýaly aýdyp berýär. Aksungur gyrnagyň günäsini geçýär. Aksungur Firuzyň ýalňyş adam ugradandygyna gahary gelýär.

Aksungur oňa jogap edip Firuz saraýyna ilçi ýollaýar. Ilçi Firuzdan Akhunlara kömek bermegi üçin goşun ýollamagyny soratýar. Firuz birnäçe serkerdeleri oňa ýollaýar. Akhun ýurduna baran Sasani esgerler we serkerdeler duzaga düşýärler. Birnäçesi ölýär we kâbirleri hem yzyna Firuzyň ülkesine tarap ugradylýar.

Firuz Aksunguryň näme üçin beýle edendigine düşünişip şazadany oňa ugratmagyň deregine serkerdelerini öldürmek bilen bu meseläni gutarnykly çözdüm edýär.

Firuz Akhunlar bilen söweşmegi ýüregine düwdi. Goşunyň öňüni çekip, Gürzin we Grek geografikleriniň «Girkaniýa» diýip atlandyran ýurdy bolan Türkmenistana tarap ýörüş edýär.

Deguigensiň aýtmagyna görä Akhunlaryň serhetlerinden Balämy ele salýar.

Bu ýerler öňki Talekandyr[66]. Firuz Aksungur bilen garşylaşyp bilmän yza dolanýar. On ýyllap Akhunlar bilen Sasanileriň arasynda duşmançylyk

bolupdyr. 475-nji ýylda Firuz Aksungura garşy täzeden ýörüşe geçýär. Bu söweşiň näme sebäpden başlanandygy hakynda çesmelerde maglumat ýokdur. Aksungur, Firuz göz görkezmek islöp Türkmen söweş usullarynyň biri bolan «Turan söweş taktikasy» bilen oňa sowgat taýynlaýar. Soňra Akhunlar Firuz bilen bir obada bir-birege golaý garşy-garşa geldiler. Aksunguryň emri bilen Akhun leşgerleri yza çekilmäge başlady. Obanyň zyndynda bukulan daglyk taraplara çekilen ýaly boldular. Geçitler yzda galdyrylyp birnäçe ökde Akhun urşujylary bukuda ýatdylar. Firuz Aksungura garşy aňsat ýeňiş gazanmaga howlugupdy. Adamlary özleriniň ýalňyşýandyklaryny aýtmaga gurby çatmady. Sasani leşgerlerinde Wizantiý hökümdary Zenonuň (474 - 491) ilçisi hem bardy. Prokopius bu ilçiniň adyny Eusibius diýip atlandyrandygyny aýdýar[67].

Ol hem Firuzyň duşmanyň üstüne tejribesiz halda gidişine haýran galdy we iň soňunda Firuz beýle etmekliginiň uly ýalňyşdygyny aýdýar. Sasani beýikleri we serkerdeleri Eusibiosy goldadylar emma Sasani goşuny öňe ilerlediler. Firuz we goşunlar Aksunguryň duzagyna düşüp nalaç galdylar. Firuzyň bu ýagdaýda Aksunguryň ýanyna baryp ötünç soramagy gerekdi. Aksungur Firuzy we goşuny bir şert bilen bagyşlajakdygyny aýtdy. Ol hem beýik Sasani hökümdary özüniň aýaklaryna ýykylyp boýun egýändigini görmek isledi. Sasani hökümdarynyň Aksunguryň aýagyna ýykylmagy hemmeleri haýran galdyrjakdy.

Alaçsyz galan Firuz, din adamlary bilen görüşdi. Olar hökümdaryň diňe Zerduşt öňünde boýun egýändigini aýtdylar. Şol wagt Firuzyň kellesine gowy pikir geldi.

Gün dogan wagty Aksunguryň aýaklaryna ýykylsa, bu hereketi bilen özüni kiçi saýmaz. Din adanlaryna pikirini aýdanda, olar muny kabul etdiler. Firuz Sasani ilçilerini Aksungura ugradyp daň bilen Gün dogan wagty aýaklaryna ýykyljakdygyny aýtdy. Firuz Aksunguryň ýanyna geldi. Daň bilen Gün dogan badyna Firuz Aksunguryň öňünde dyz epdi. Aksungur Firuzyň bu herektlerine örän begendi. Soňra Firuz 475-nji ýylda Ermenistanda ýüze çykan käbir meseleler sebäpden ol ýere gitdi. Soňra Firuz Ermenistandan dolanyp gelen wagtlyk Akhun meselesini kanagatlandyrmaga karar berdi. Serkerdelerinden biri bolan Suhraýy Sijistana ugratdy we bu ýerleri oňa berdi.

Akhunlara garşy ýörüşe geçmäge taýýar wagty Sasaniler oňa bu wagt herekete geçmekligiň ýalňyşdygyny aýtdylar. Firuz içindäki ar alma hyjuwy sebäpli olary diňlemekden ýüz öwürdi.

Aksungura beren sözünü bozmak üçin dürli hileleri ulanmaklygy makul bildi.

Ol söweş pilleri bilen Akhun sebitine süsňäp girip gitdi.

Akhun hökümdary Firuzyň akyllanmandygyny bildi.

Bu sapar oňa gowy sapak bermek gerekdi.

Aksungur Firuz gelmezden öň garym (hendek) gazdyrды. Diňe öz esgerleri geçer ýaly kiçi geçitler gazdyrды we ol geçitleri diňe öz esgerlerinden başga bilen bolmady. Öz leşgerleri bilen söweş meýdanyna geldi we taýýarlandy. Söweş başlamanka Aksungur yza çekilmegi yşarat etdi. Firuz Aksunguruň gaçmak üçin yza çekilýär diýip düşündi. Goşunyny onuň üstüne ýollady. Üsti pürslerden doly örtülen garym hendekleriň üstünden geçen wagtlary agaçlar çökdi. Sasani serkerdeleri we esgerler bu duzaga düşüp öň hatardaky eglenen topalaňlyk döretdi.

Birnäçe Sasani leşgeri heläk bolup öldiler we Firuzda olaryň içinde-di.

Karargähdäki birnäçe din adamlary we Firuzyň gyzy hem ýesir alynýar.

Sijistan häkimi Suhra ýanyndaky Sasani kuwwatlary bilen Akhunlara tarap söweş yglan edip herekete geçdi.

Bu leşgerleriň 100.000 adamdan ybarat bolandygyny hem çeşmelerde ýazylypdyr. Suhra Merwe tarap hereket edip bu ýerden Aksungura günäkärleýji ýazgylardan doly hatlary ýazýar.

Aksungur oňa bu bolan söweşiň özüniň tarapyndan däl-de Firuz tarapyndan başlanandygyny duýdurды. Merwden Kuşmihana gelen Suhra Jeýhun derýasyny geçip Beýkentiň golaýyna çenli geldi. Soňra Aksungur bilen şertnama baglaşyp öz welaýatyna döndi[68]. Bu ýerde Suhranyň kömegi bilen Firuzyň iň kiçi ogly Kawad (488-531) Sasani tagtyna geçdi[69]. Kawad döwründe (488-531) döwlet sosiýal çökmelere sezewar bolmaga başlady. Miladynyň 488-nji ýylynda Mezdek atly biri Maniheý ynanjyndaky «ikili» telâkki (aýdyňlyk-garaňkylyk, gowylyk-erbetlik göreşi) ynanjy sosiýal birahatlygy belgiläp, geçmişdäki adamlaryň hem garaňkylykda bolandygy hakyndaky düşüňjeleri ýaýmaga başlady.

Onuň pikirçe adamlaryň rahatlygyny bozan iki zat her kimiň ortalyk maly bolan wagty ýerýüzinde erbetlik ýok bolup gitmeli. Bu komuniste çalymdaş propoganda netijesinde ýolbaşçylara we beýleki mal eýelerine garşy öjükdirilen halk Mazdek we müritler tarapyndan aýaga galdylar.

Din adamlary we ruhanylar öldürildi, aýallar zorlanyp, öýler we saraýlaryň üsti basyldy. Döwletiň başyndaky Mazdeke ynanan Kawad hem zyndana atyldy. Soňra ol gyz jigsiniň kömek etmegi netijesinde zyndandan gaçdy[70].

Kakasy Firuzyň edişi ýaly Kawad Akhunlara sygynmaga mejbur boldy.

Olara birleşdi. Köp wagtlaп bu pursata garaşandan soňra Akhunlardan düzülen özüne kömekçi goşun bilen Eýrana girdi. Jigsi Tahmaspy tagtdan

agdaryp ýerine özi geçdi. Soňra Kawad 497-nji ýylda ýene-de tagtdan agdarylyp zyndana atyldy. Ol ýene gyzjigsiniň kömegi bilen zyndandan gaçyp täzedden Akhunlardan kömek sorap bardy. Kawad täzedden Akhunlaryň kömegi bilen üç ýyldan soňra täzedden tagtyna geçip höküm sürmegini dowam etdirdi[71]. Kawad Akhunlaryň kömegi bilen birnäçe üstünliklere ýetip olara beren sözünde tapyldy[72]. Sasaniler Merw bilen Hyrady elden gidirdiler. Akhunlar Eýranda gazanan bu ýeňişlerinden soňra Hindistana garşy täzedden ýörüşe geçmek üçin taýýarlanýardy[73].

Akhunlaryň Hindistandaky işleri

Miladynyň V asyryň ilkinji ýarymynda Akhun dolandyryjylary Greko-Baktriýa we Kuşan dolandyryjylarynyň syýasy hereketlerinde peýda boldylar.

Bu wakalar bilen baglanyşykly Hindi çeşmelerindäki Gupta hökümdarlygy bilen söweşler alyp baran Akhunlar, Hindistanyň bir bölek topraklaryny basyp aldylar[74]. Hindi alymy Professor Modiniň belläp geçnegine görä Hunlar Hindistanda kuwwatly güýje eýe bolupdyrlar. Özlerine ýaýlak we oturmly ýerleri saýlamaga başlapdyrlar we bu ugurda kä wagt saýlap seçip, kä wagtlar hem saýlap seçip bilmediler[75].

Ol ýerler 455-nji ýylda häzirki Päkistandaky Penjap welaýaty bolupdyr. Şol döwürler Hindi hökümdary Skandagupta olary ýeňlişe sezewar edipdir[76] we bu wakadan soň Bhitariýada dikilen ýeňiş hem belgilenipdir. Ýazgylarda Skandaguptanyň Akhunlaryň garşysyna örän kynlyk bilen çykyşydyr.

Soňra Guptalar bilen Türkileriň arasyndaky çaknyşygyň haçan başlanandygy hakynda belli bir pikir ýa-da magkumat ýokdur. Käbirleri 455-nji ýylda başlanypdyr diýse käbirleri 457-460-njy ýyllary görkezýärler[77]. Akhunlaryň Gabdhariýa nähili girendikleri hakynda hem dürli gapma-garşylyklar bar. Bularyň biri hem Akhunlaryň Nagaraharynyň aňyrsyndan günbatardan demirgazyk-günbatara gelip ilki Zabulystany, Kapisany we Bamyýany, soňra Gandhariýany eýeläpdiler. Akhunlaryň Bamyýan, Kapisa ýa-da Zabulystana ugramazdan Garagurum we Hindiguş aralaryndan geçip, Toharystandan demirgazyk-günbatara gelendiklerini hem öňe sürýänler-de bar.

Kawkazyň arkasy, Owganystan, Päkistan we Hindistandaky Hunlar arasynda garyndaşlyk barlygy ýa ýokdugy hakynda hem gapma-garşylykly pikirler şu wagtlar hem dowam edip gelýär.

Käbir alymlar Akhunlar bilen Abdallaryň aýrylygyny aýdýarlar. Emma bu maglumat gutarnykly subut edilen däldir. VI asyryň ortalarynda (520)

Hindistanyň demirgazyk taraplaryna syýahat eden Suň Ýun, Akhun (Abdal) taryhy üçin bize käbir maglumatlar gelip ýetipdir. Ol Gandhariýa (Kan-o-olo) gidipdir we häzirki Swatda (Wie-çaň) ugrady. Bu ýerleri eýelän Akhun (Abdallar) baştutanyna «Tigin» unwany bilen atlandyrypdyrlar. Onuň bilen birlikde Skandaguptanyň 470-nji ýyldaky ölümi we egindeşleriniň aradyndaky tagt dawalary, Gupta döwletiniň ýykylmagyny çaltlandyrypdyr. Gupta döwletine bagly Budagupta Malwada, Puragupta Biharda garaşsyzlygyny gazanýarlar.

Şeýdip Hindistanyň demirgazygynda bu wakalar bolup geçýärkä Akhun döwletiniň başynda Tigin unwanyny göterýän Toraman (Töremen) bardy[78]. Ol Hindistanyň garşysyna gurnalan ýörüşlerde meşhurdyr. Hindiçe maglumatlarda oňa Jauwla hem diýlipdir[79].

Käbir ýazgylarda onuň adyna «Topraklaryň dolandyryjysy meşhur Törümen» diýlipdir[80]. Hindistandaky Ghoşitarama zyýarathanasyndaky gazuw-agtaryş işlerinde tapylan möhürleriň birinde To-Ra-Ma-Na (Töremen), beýleki tarapynda «Huna-raja» ýazgysyna duş gelindi. Raja [81] sanskrit ýazgysy Hökümdar ýa-da patyşa manysyndadyr. Huna bolsa Toramanyň (Töremen), dolandyran Akhunlary aňladýandyr. Arheologlar bu möhürleri 513-nji ýa-da 515-nji ýyllara degişli diýýärler.

Şu wagta çenli tapylan şaý-pullar 3 bölege «Atly», «Sasani býust», «ýarym drahm» aýrylýar.

Toramanyň portrediniň arkasynda symboly ýerleşdirilipdir.

Şaýlara zikgelenen ýazgylarda Toramanyň «Şahi Jabuýla», «Şahi Jabul», «Dewa Jaýati» [82].

«Wijitawanir Awanipati Sri»[83] lakamy (unwan) hem göterendigi bellidir. Professor R. Grişman, Ramanila teňňesini Toramanyňky bilen meňzeşdigini öňe sürüp, ikisiniň hem şol bir şahsyýet bolan bolmaklary mümkin diýip pikir edýär. Häzirlikçe Ramanila adynda başga ýerde zikkelenen teňňä gabat gelmedik. Ramanilanyň 455-456-njy ýyllarda Zabulystanda garaşsyzlygyny yglan eden haýsydyr bir şahsyýet bolan bolmaklygy hem mümkindir. Bir ýandan Suň-Ýuňuň 520-nji ýylda Gandharada gören şahsyýeti Lae-Lih hem bolup biler pikiri hem orta atýarlar.

Şol sebäpden Toramanyň (Törümen) döwrini öwrenmek üçin ygtybarly çeşmeler bilen birlikde ýazylan kitaplary has möhümdir. Oňa degişli üç sany kitap bar[84] bolup, olaryň biri «Eran» kitabydyr. Eran Hindistanyň demirgazygynda tapylan kitapdyr. Bu kitap Sagar welaýatda tapylýar.

Wişnu üçin dikilen bu ýazgylarda Brahmi ýazgysy bilen belgilenipdir[85]. Aýratynam bu kitap Toramanyň (Törümen) ilkinji hökümdarlyk ýyllaryna degişlidir[86]. Bu kitapda Toruman hakynda şeýle setirler bar:

«Maharajadhiraja hökümdarlaryň hökümdarynyň ilkinji dolandyryp başlan wagtlarynda, örän uly üstünliklere ýeten Toroman dünýäni dolandyrdy». Toraman (Töremen) hakyndaky ýazylan ýene bir setirleriň biri Demirgazyk Penjapdaky Kura welaýatynda Brahma elipbiýinde ýazylan bir kitapda hem bardyr.

Bu kitabyň bir bölümine Jawulah, Maharajadhiraja unwanlary we Sri Toramanyň döwrine degişli sene ýokdur.

Öl V asyryň soňky çäriýeginde dikilipdir diýlip hasap edilýär. Ondaky sanskritçe ýazylan Maharajadhiraja «Hökümdarlaryň hökümdary» sözi iki kitaba hem ýazylypdyr. Kura kitapda alymlar, iň azyndan «Jawula» sözüniň üstünde durup geçýärler.

Onuň Gandharanyň merkezi bolan Jawul şäherini aňladýandygyny we Toramanyň (Töremen) hem bu ýerde dogulandygyny yşarat edýändigine soňra bu sözüň Şahin adyna öwrülendigini aýdýarlar. Bu atlary her hili teňnelerde hem görýäris. Kitapdaky Saha Jauwla «Kabulyň dolandyryjysy» manysyndadyr. «Jawlah Juwl» sözleriniň gadymy türkçe «şahin» manysynda gelendigini aýtmamyzda-da gadymy Türkmen-türkileriň ýyrtyjy guş atlaryny lakam ýa-da at, unwan görnüşinde atlandyrypdyrlar. Bu Şahin Akhunlaryň keramatly guşlary bolan bolmagy mümkin.

Toraman hakynda ýazylan setirleriň ýene biri Gwaliorda tapyldy. Ol kitapda onuň ogly Mihiragula wagtynda ýazylandyr (530-njy ýyllar) diýlip çak edilýär.

Kitap Gün taňrısı we Şiwa adyndaky tapyndylaryň arasyndan tapyldy. Kitapda Toramanyň maşgalasynyň uzak ýaşandygy, Mihiragulanyň dünýäniň hökümdary bolandygy hakynda aýdylypdyr.

Kitapda ady geçen Pasupati, Şiwanyň ikinji ady bolandygyny, Toraman we Mihiragulanyň onuň zyndan gidendigi ýazylypdyr. Bu üç kitabyň yany bilen tapylan arheologik tapyndylara görä Hindistanyň merkezindäki Madhýa Pradeş bilen günbatarda Rajastan we Ganja çenli

Demirgazyk hem-de Demirgazyk-günbatar Hindistan, Gandhara, Gündogar Eýran bilen Baktriýa häkim bolan Hun dolandyryjylary hakynda maglumat beren san-sajaksyz teňneleri tapdyk. Diýmek türkmenleriň gadymky atababalary bolan Hunlar Hindistanyň tas deň ýarysyna hökümdarlyk edipdirler. Bu Toramanyň teňneleriniň XVIII asyrda Kaşmir teňnelerinde hem agzalyp geçilendigi hem aýdylýar. Bu teňnelerdäki «Sahi Zabula» ýa-da «Sahi Jauwla» atlary bilen birlikde berilen Şiwa we ony göterýän haýwanyň bu teňnelerde ýokdugy, onuň ýerine Gün şöhlesine olaryň hormat goýýandygyny bildirýän şekiller bar.

Hunlary öwreniji hindilerden A. Biswas olaryň baran ýerlerinde şol ýeriň

ilatlarynyň edim-gylymlaryna, döp-dessurlaryna çalt öwrenişip, dinlerini üýtgedipdirler.

Bu daş kitaplar, teňňe-pullar we Buddist kitaplar bilen birlikde Jainst Kuwalaýamala we Kalhananyň Rajatarangini hem Akhun döwleti hakynda maglumat berdi.

Bu çeşmelere görä örän gaýduwsyz söweşiji we başarnykly bolan Toraman (Töremen) Hindistanyň ilkinji keseki hökümdary bolupdyr.

Hökümdarlygy binýat ediji bu Türkmen hanynyň merkezi demirgazykda Peşawar, günortada Malwa topraklarynyň aradyndady.

Malwa öz döwründe Saklardan soň Kuşanlaryň hem merkezi bolupdyr. Ol höküm süren ýyllarynda ýerli Hindi şazadalaryndan hem peýdalanmagy başardy we Buddizm, Hinduizm we Jaýnizm ýaly dinleri üç birlik toparyny gurdy.

Onuň döwründe halkdan kán bir şikaýat gelmändir[87]. Sebäbi ol ýurdy başardygyça dolandyrmak isläpdir.

Gök türk ýazgylarynda belli bolşuna görä hökümdaryň ilkinjo etmeli wezipeleriniň biri aç milleti doýurmak, ýalaňaç milletu geýindirmek bolupdyr.

Çynmaçyn çeşmelerine görä Toharystan we Bakttiýada oturan hökümdaryň ady Ýen-tai-i-li-todyr. Bu hökümdar Toramanyň ölüminden bir ýyl soňra Liňlar saraýyna ilçi ugradýar. Toramanyň «Tigin» unwany bilen Owganystan we Demirgazyk Hindistany basyp alan Ýentailitomyka?

Bu hakda çeşmelerde açyk maglumatlara gabat gelmedik.

Bu Suň Ýun hatlaryndaky Laelih hem Junniňham tarapyndan Toramanyň kakasy diýlip ýazylypdyr.

Teňňelerde Ramanila ýeke-täk görülen bolsa, Laelih hem Suňýun ýazgylarynda bellidir. Laelih bir şahsyýetiň adymy? Markuarta bular dogrusynda köp gözlegleri geçiripdir. Onuň pikiriçe Laelih «Tigin» sözünüň ýalňyş düşünilip çeşmä geçen görnüşidir. Professor Göbliň hem Laelih hakynda agzapdyr. Şu maglumatlar bilen birlikde käbir alymlaryň bikiriçe Akhunlar Ýüçji we Kuşanlara baglanýar. Ýöne bu dogry garaýyş däldir.

Aýratynam El-Birunynyň eserinde Kabulda höküm süren Türkmen we Kabul şasynyň lakamy Laga-Turman diýlip bellenipdir. Laga-Turmanyň hem Toraman (Töremen) bolandygy hakynda çak edýäris[88].

Toraman sözünüň manysy hakynda dürli-dürli pikirler bar.

Tolstowyň pikiriçe «Tora» Çuwaş dilinde «Taňry» manysynda, «tora+man» şeklinden «ko+man» şekline geçipdir. Gumilýewiň pikiriçe «Tore» sözi türkmençe «Kanun we ülke» manysyndadyr. J. Karabaçege görä bu söz Türkçe «gozgalaňçy, pitne turuzýan» manydadyr[89]. Soňra Professor

Gömeç türkçe ulanylan «Tör», «baş-tagt» sözleri ulanyp «Tagt ýa-da Tagtyň eýesi» diýmekdigini aýdýar[90].

V asyryň ortalarynda Skandaguptanyň ölüminden soň Toraman (Töremen), Guptalaryň içerki düşünişmezliklerinden peýdalanylýan Demirgazyk Hindistana çenli uzalan ýörüşleri gurnady.

Ilki Penjap Guptalardan alyndy. Soňra Totaman Budaguptanyň ölendigidinden peýdalanylýan Guptalara hüjüm etdi. VI asyryň başlarynda Guptalaryň käbir esasy şäherlerinden Pawwiýa Sakkala (Sialkot), Eran, Malwa hemmesini yzly yzyna Akhunlaryň eline geçirdi. 510-njy ýylda bolsa Hindistanyň Walahbi rajalaryndan Bhatarke, Toramanyň demirgazyk Hindistandaky bolup geçen söweşlerinde egelmegi saklady. Hat-da iki tarap arasyndaky söweşde Toraman ýeňlişe sezewar boldy. Soňra olar Baladotýany, ýagny Narasimhaguptanyň ýerleşen gadymy Bengal welaýatyny terk etdiler[91]. Akhunlaryň meşhur hökümdary Toraman 515-nji ýylda Benareste öldi. Onuň ölüminden öň ogy Mihiragulanyň mirasdüşeridigini aýdypdyr. Kakasynyň bütin mal mülkiniň Mihiragulanyňkydygyny aýdypdyr. Kakasy oňa kä wagtlar sabyrly, dogry hereketleriniň bardygyny aýtsa-da käte yzgytsyzdygyny hem aýdar eken[92].

Toramanyň ölüminden soňra tagtda oturan ogy Mihiragulanyň[93] 533-nji ýylda çenli Hindistanyň esasy bölegini dolandyrandygyny we gysga wagtyň içinde Kaşmiri eýeländigini maglumatlarda gabat geldik.

Owganystanyň orta kesimlerinde bar ýerleşen Utuzganda tapylan kitaplarda onuň ady Mihiragula (Mihiraguly) şeklinde ýazylyp bu at original Hun adydygy çak edilýär[94].

Adyň ikinji bölegindäki «Gula» Türkçe «Boýla, ýula» adynyň üýtgän görnüşi bolup daşary işler bilen meşgullanan adamdyr[95].

Mihiragulanyň adynyň manylary hakynda başga çaklamalar hem bardyr. «Mihir» sözi orta Pehlewi dilinde Mirzanyň üýtgän görnüşi Mitranyň ogy manysynda gelendigini hem-de Asmandaky Günüň ogy ýa-da Günden dogulan manysynyň bardygyny aýtmak mümkindir[96].

Aýratynam Mihiragula hakynda hem üç sany kitap bardyr. Bularyň biri Gwalior ýazgysy 530-njy ýylda dikilipdir[97] we bu ýerde onuň gahrymanlygy we adalaty, kakasy we özüniň uzak ýaşandyklaryndan söz edilipdir[98].

Takmynan 533-nji ýylda ýazylan Mandosir ýazgysynda Mihiragula Gwalior ýeňşi we taýpa begi bolan Ýasadharmananyň ýeňlişini düşündirýär. Soňra Kandagaryň demirgazyk gündogarynda daglyk bir ýerde tapylan Uruzgan (Ruzgan) ýazgysydyr. Taňrydan güýç alan, meşhur Zabulystan

hökümdary Mihiragula degişli öwgüler bardyr. Ýazgynyň tapylan ýeriniň Mihiragulanyň ýaýlak ýeri bolandygy çak edilýär[99]. Rajataranginidäki maglumatlara görä, Mihiragula Buddistleri jezalandyrypdyr. Oňa derek Şiwa we Gün taňrasy üçin Şringar ýakynlaryndaky Kaşmirde Mihreşwar diýilýän zyýarathana saldyrandygyny, gaýduwsyz we rehimsiz söweşiji bolandygyny öwrense bolýar.

Mandasir ýazgysyndan çykan maglumatlara ser salsak Mihiragula 533-nji ýylda Ýasodharman tarapyndan ýeňilipdir. Ol wagtlarda ýurdynyň gündogarynda täzeden güýje girmek isleýärdi. Ol Bihar döwletiniň merkezi bolan häzirki Patna şäheri diýlip atlandyrylan Pataliputrada Baladityadan (Narasimha) ýeňildi.

Bu şowsuz ýeňişlerden soňra Baladitya indi öňkiler ýaly Hunlara salgyt, bergilerini bermediler. Hun kagany muňa gahar edip gündogar hökümdarlara jogap edip goşun düzdi. Soňra Bengal ýakynlaryndaky batgalyk meýdançada Mihiragula birnäçe esgerlerini ýitirdi.

Şeýdip Hun hökümdary Kaşmire yza çekildi. Sebäbi Mihiragulanyň kiçi jigsiniň demirgazykdaky paýtagt Şakalaýa çozjagyny bilýärdi. Kaşmir rajasy oňa garşy çyksa-da Mihiragula bu şazadany

ýeňlişe sezewar etdi we onuň tagtyny eýeledi. Ol mundan ozallar beýle bagtyýarlyga ýetip bilmändi we 533-nji ýylda syrkawlap öldi[100].

Hindistanly alymlary onuň zabt ediji we Buddizmyň duşmany bolandygyny hatyralap ikä bölündiler. Mihirakuladan soň hem Akhun häkimýeti Hindistanyň demirgazygynda dowam etdi. Hunlaryň hökümdarlary Toraman (Töremen) we Mihiragula dagylaryň dolandyryjylary 300 ýyllap bu welaýatlary dolandyrandyklary hakynda hem aýdylýar[101].

Mihiragula 533-nji ýylda dünýeden öteninde ýerine kimiň geçendigi hakynda çeşmelerde maglumat görkezilmeyär. Soňky alynan maglumatlar Akhun serkerdeleriniň begliklere bölünendiklerini belläp geçmelidiris[102]

Rajatarangindäki gazuw-agtaryş işlerinde tapylan teňne-pullar we kitaplara seredenimizde Mihiragulanyň ölüminden soňra onuň iň kiçi jigsi Prawarasena [103] tagta geçipdir[104].

Prawarasena Toramanyň körpe ogly bolup, kakasy 515-nji ýylda öleninde heniz ol çagalyk ýaşynda eken. Toraman (Töremen) öleninde Mihiragula bilen öweý jigsi Prawarasena arasynda tagt dawasy bolup geçipdir.

Rajataranginiň pikirçe Toramanyň ölüminden soňra Prawarasena ejesi tarapyndan agasy öýünde saklanypdyr. Ol ýerden hem ýurduň demirgazygyna gidip ýaşapdyr. Prawarasena ady kakasynyň we atasynyň atlaryna meňzänok. Şonuň üçin hem ol at Hindi adydyr.

Onuň ady örän üns çekijidir. Prawarasena Mihiragulanyň ölüminden soňra demirgazykdan Kaşmire dolanyp baryp tagta çykdy. Rajataranginiň pikirçe bu waka 533-nji ýylda bolup geçdi.

Emma käbir ylmy-gözlegçiler onuň senesi dogrusynda belli karara gelip bilmediler. Çünki Mihiragulanyň ölüminden birnäçe ýyllap ýurdy başga hanedanlygyň şazadasynyň dolandyrandygyny aýdýarlar.

Eger şeýle bolsa Prawarasenanyň aýaga galmagy 537-nji ýylda başlapdyr. Prawarasena ol wagtlar 25 ýaşyndady. Rajataranginiň ýazyjysy Kalhana görä 597-nji ýyly çenli 60 ýyllap ýurdy dolandyrypdyr[105].

Hindiler Prawarasenany ýatlap geçýän goşgy setirlerinde Hindi hökümdarlarynyň arasynda goýýarlar. Prawarasena, Saurashtra (häzirki Güjerat welaýat), Malwadaky şazada Siladitya ýa-da Thanesaryň patyşalygyndaky Prabhakarawardha garşy tagt ugryndaky göreşlerde kömek edýär, bu hem onuň kuwwatly we sözi ýöreyän dolandyryjy bolandygyny aňladýar.

Hindi alymlaryna we Bananyň pikirleriçe Prawarasenanyň Hindistanyň günbatarynda ýerleşen Prabhakarawardhana garşy alyp baran söweşinde ýitgi çekendigi-de çak edilýär. Bu wakanyň hem Thanesardan hökümdar Harşaya ýazylan goşgusynda agzalyp geçýändigini hakynda aýdylýar.

Prawarasenanyň welaýaty Kaşmir, Penjabyň günbatary, Swat köli, Baktriýanyň günortasy we Gandhariýany öz içine alýar. Bu ýerlerde Akhunlara degişli şaý pullary tapyldy. Rajatarangini aýratynam Baktriya, Kabulda Parawarasenanyň Parasenapura atly bir ýerinden gürrüň edipdir. Bu ýer Kaşmiriň merkezindäki, häzirki Şrinagara ýakyn bir ýerdedir. Bu ýerlere Hunlaryň köpri salandygyny aýdyp bileris. Parawarasena degişli şaý-pullary bardyr. Beýleki Akhun şaýlarynda bolşy ýaly bu şaýlarda-da dolandyryjynyň adynyň ýanynda «KIDARA» sözi bardyr. Ol hem Kuşan-Kidaritler bilen ýakyn gatnaşyk edendiklerinden habar berýär[106].

Parawarasena öz döwri boýunça döwlet gurluşyny berk saklan hökümdardyr. Parawarasenanyň ogly Gokarna bolupdyr.

Rajatarangina görä Gokarna 36 ýyllap hökümdarlyk etdi we Şiwa üçin ybadathana saldyrdy. Kabulyň günortasydaky Swat kölünde tapylan Gardez

welaýatynda arheologlaryň tapan Ganaşa heýkeli hem onuň Hindi ynanjyny kabul edendigine şaýatlyk edýär. Aýratynam bu ýerde tapylan daşyň ýüzüne Brahma elipbiýinde ýazylan «Maharajadiraja Sahi Khingila» ýazgysy bardyr. Bu ýazgydaky Khingila häkimýetiniň VII asyryň ortalaryna bolandygyny aňladýar[107]. Rajatarangindäki maglumatlara görä Hsüan Tsaňgyň Khingila döwrine bagyşlan 600-633 senesi dogry däl. Ýagny bu senede Khingilanyň tagta geçendigini aňladýan hökümdar ähtimal Hsuang-Tsaňdyr.

Kim bilýär belki-de ol, bu berilen seneden soňra Kaşmirden aýrylypdyr. Bize görä dogrudyggy dawaly (çekeleşikli mesele) bolan maglumatlaryň biri Khingilanyň dini ynanjynyň bolmandygyny aýtmakdyr.

Biz ýokardaky aýdylanlara salgylanyp onuň Şiwaçy bolandygyny aýdyp bileris. Çynmaçynly (Hytaýly) buddist Hsüan Tsaň Türküstana gaýdyp gelýärkä birnäçe günläp Kaşmirda galan Khingilanyň ogy Ýuddhistranyň tagta çykanyny-da görüpdür. Gözleg işlerini alyp baryjylar Ýuddhistranyň häkimýet döwrüni 557-633-nji ýyllar aralygynda goýýarlar. Bu hem Akhunlaryň Göktürkler tarapyndan doly ýykylmandygyny aňladýar.

Göktürkler olaryň demirgazykdaky häkimýetini eýelän bolmaklary mümkin. Ýöne 670-nji ýylda Kaşmire başga bir hanedanlygyň höküm sürüp başlandyggy bellidir[108].

Akhunlaryň ýykylşy

Mihiraguladan soňra belki-de Akhunlaryň hökümdarlygyny Demirgazyk we Günorta Akhun diýip ikä bölünen bolmagy mümkin. VI asyryň II ýarymynda Akhunlar ikä aýrylypdyrlar. Şol wagtlar Gök türkler Juan-juanlary ýykyp Merkezi Aziýa höküm sürüpdirlir. Günbatar Eýranda hem Anuşirwan ýaly hökümdar tagt başynda oturyp höküm sürmäge başlapdyr. Şol wagtlar Orta Aziýanyň iň kuwwatly döwleti Juan-Juanlar eken. Olar 460-njy ýylda Altaýda ýerleşen Türkleri (Börüler) häkimýeti astyna alyp, Hotany hem basyp aldylar. Ýöne VI asyryň başlarynda Çynmaçynyň böleklere bölünmegi Juan-juanlary sarsdyrды. Bu ýagdaý hem Hunlara pursat berdi. 520-nji ýylda Anagueý Juan-juan tagtyna geçendinden soňra agalary we agalarynyň ogullaryndan

Szulifa Polomen bilen Szulifa garşy dildüwişik gurnaýarlar. Şol sebäpli Juan-juanlar ysgyndan gaçýarlar.

Şol wagtlarda Tölesler olara çozýarlar we 521-nji ýylda Açıklunyň (Açihlo) baştutanlygyndaky Töleslerden zarba hakyny aldylar. Szulifa Polomen

Tabgaç hökümdarlygyndan kömek soraýar. 523-nji ýyldaky söweşler bulara-da täsirini ýetirdi. Hatda Anagueý aman sag sypyp Tabgaçlara gaçyp gitdi.

Bu ýerde hem ynj alman Mongoliýa yza döndiler. 534-nji ýylda Günbatar Tabgaç döwletinden Göktürlere bir ilçi ugradylýar. Bu birleşikden soňra Töleslere garşy Juan-juanlaryň üstünden ýeňiş gazanýarlar.

546-njy ýylda bolsa Tölesleriň aýaga galmagy bilen Göktürkler Juan-juanlara kömek edýärler.

Çeşmeler Bumyn kaganyň elli müň Töleslileri golastyna alandygyny düşündirýär.

Syýasy birleşmeler bilen kuwwatlanan Göktürkler Orta Aziýanyň güýçli döwletine öwrülýär[109]. Akhunlar bilen Göktürkleriň arasyndaky ilkinji çaknyşyk 555-nji ýylda bolupdyr diýmäge bizde maglumat ýok.

Yslam çeşmelerine seredilende Türkmen dolandyryjylarynyň arasyndaky söweşler 558-nji ýylda bolupdyr[110-111].

Gadymy Türkmen döwletleriniň ýa-da topar taýpalarynyň ykdysady gurluşy haýwan ýaly ýyrtyjylyk alamançylyk ýaly häsiýetlere mahsus däldi. Olar gytlyk aralaşan pursatlarynda söwdaçylyk, täjirçilik bilenem meşgullanypdyrlar.

Ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşen Merkezi Aziýada Türkmen beglikleri, hökümdarlyklary döräpdir. Ýüpek ýoly beýleki döwletleriň ykdysadyýetini aýlaýan bolsa, ondan Göktürkler hem peýdalanypdyrlar.

Belki Göktürkler Akhunlar bilen şonuň üstünde çekeleşip Sasaniler bilen birleşipdirler.

Annuşirwan Istemi kaganyň gyzyna öýlenýär[112]. Gök türk we Sasani goşunlary birleşdiler we Göktürkler Akhunlaryň Mawerannahrdaky topraklaryny eýelänlerinden soňra, olar bilen Nahşabyň öňlerinde garşylaşdylar. Uly uruşy başlaryndan geçirenlerinden soň Akhun begi Apar (Awar) ýeňlişe sezewar boldy we şol ýerde dünýeden ötdi(558)[113].

Annuşirwan Termizdäki söweş meýdanyna gelmedi, ýöne Akhunlaryň merkezi şäherleriniň biri bolan Balha tarap ýörüşe geçdi we Toharystan, Zabulystan we Çaganyýany eýeledi. Akhunlara esasy zarbany Göktürkler urdylar. Emma aňsat ýeňişler Annuşirwana düşdi. Emma bular bilenem rahat tapmadyk hökümdar Börü kagan (Mokan), Istemi dagylara höküm edip Wizantiýa bilen çaknyşdy. Wizantiýa - Eýran söweşleri uzaga çekdi. Şonuň üçin Sasaniler derbi-dagyn edilip ýurt syndyrylýar[114]. Göktürkler bilen bolan söweşlerde ýeňlişe sezewar bolan Akhunlaryň Awar galyndysy Türküstanda galyp, Gök türkler tarapyndan eýelenende, bir bölek Akhunlar hem Hazaryň demirgazygyndaky Wizantiýa serhetlerine girip bu ýerlerde

oturmak üçin ýer soradylar, emma rugsat berilmedi. Şeýdip Akhunlar has günbatara göç edip Ýewropada ornaşdylar.

Türküstanyň Günortasynda galan we Demirgazyk Hindistanda galan Akhunlar bir az wagtyk ornaşdylar. Olar hem Eýranlylar we Hindistandaky ýerli beglikler bilen köp söweşleri alyp bardylar. Galan bölegi bolsa Türküstandaky ýakyn garyndaşlarynyň arasyna göçüp gitdiler. Şeýdip Akhun hökümdarlygy dargady.

Diňe olaryň günbatardaky mirasdüşerleri Awar kaganlygyny binýat etdiler[114].

Çeşmeler:

[1]Gurbanow, ady agzalan eserde. s. 3-4

[2] V. De Saint Martin, Les Huns Balancs ou Ephthalites, Paris 1849, s.56-58,66.

[3] Gurbanow ady agzalan eserde. s.4.

[4] D. Christian, A. History of Russia, Central Asia and Mongolia, vol 1, Australia 1998 s. 253.

[5-6] Gurbanow ady agzalan eserde.13-14.

[7] D.Morgan, The Mongols, Second edition, Singapur 2007, s.40; B.A. Litvinsky/ Zamir Safi, “The Later Hephthalites in Central Asia”, History of Civilization of Central Asia, vol 3, Paris 1996, s.185; A.Kurbanov, ady agzalan eserde. 15

[8] B.Obrusánzky, “Late Huns in Caucasus”, Mikes International, Journal of Eurasian Studies, 1/2, Den Haag 2009, s.28.

[9] Gurbanow, ady agzalan eserde. s. 18-19.

[10] B.A.Litvinsky, “ The Hephthalite Empire”, History of Civilization of Central Asia, vol 3, Paris 1996, s. 139

[11] Gurbanow ady agzalan eserde. 21.

[12] Litwinski ady agzalan eserde. 147.

[13] K. Enoki, «The Origin of the White Huns or Hephthalites»,... s. 21.

[14] Gurbanow s.21.

[15] J. Harmatta, «Kidara and Kidarite Huns in Keşmir», Acta Antiqua, XXVII-XXVIII, 1-4. Hungariae (Wengriýa) 1979-1980, s. 185-189.

[16] Gurbanow ady agzalan eserde s. 13.

[17] Frye. ady agzalan eserde s.128.

- [18] Gurbanow ady agzalan eserde s.7.
- [19] W. Sundermann, Origin and Rise of the Chionities /Xyon/Huns, History of Humanity Scientific and Culture Development, vol. 3, Paris 1996, s. 473.
- [20] Litwinski ady agzalan eserde s.139.
- [21] B.Marshak, "Sughd and Adjacent Regions", History of Civilization of Central Asia, vol. 3, Paris 1996, s.239-240
- [22] Gurbanow. ady agzalan eserde. s. 30.
- [23] M. Tezcan, "The Ethnomy Apar in the Turkish Inscriptions of the VIII. Century and Armenian Manuscripts" Webfestschrift Marshak Ērān ud Anērān Studies, Venice 2003, s.1-9.
- [24-25] Gurbanow ady agzalan eserde 30-32.
- [26] L.A. Macartney, " On The Grek Sorces Fort the History of Turks in the Sixth Century", Bulletin of the school of Oriental Africa Studies, 11/2, London 1944, s.273.
- [27] A. H. Dani «Eastern Kuşans and Kidarites in Gandhara and Kaşmir» History of Civilization of Central Asia, vol 3, London 1996, s. 173.
- [28] Gurbanow. ady agzalan eserde s.9. Macartney ady agzalan eserde. s. 266-275.
- [29] Gurbanow. ady agzalan eserde s. 9.
- [30] Macartney. ady agzalan eserde. s-271.
- [31] M. Gowern ady agzalan eserde 399-419; Gurbanow. ady agzalan eserde. s. 14-16.
- [32] S. Gömeç, ady agzalan eser. s. 48.
- [33] S. Gömeç «Türk tarihinde Avarlar ve Avar meselesi», Uluslar arası IV. Türkoloji kongresi, Türkistan 2011.
- [34] M. Tezjan ady agzalan eserde. s.1-9.
- [35]. G. Nemeth, Atilla we Hunlar, Terj. Ş. Baştaw. Ankara 1982. s. 23-24.
- [36] Gömeç, ady agzalan eserde. s. 47, 49.
- [37] Konukçu ady agzalan eserde. s. 60. 115.
- [38] K. Enoki, «On the Nationality of the Ephthalites»,... s. 28.
- [39] B. Ögel. «İlk Töles boyları», Belleten, C.10. Ankara. 1948. s. 826.
- [40]. T. Watter Yuan Chwang's Travel in India, C. XIV, London 1904. s. 270.
- [41] Konukçu ady agzalan eserde s. 61.
- [42] Konukçu ady agzalan eserde. s. 62.
- [43] Enoki, ady agzalan eserde. s. 29-30
- [44-45] Litwinskiy ady agzalan eserde. s. 153.
- [46] Litwinskiy ady agzalan eserde. s. 153.
- [47] Watter. ady agzalan eserde s..274.
- [48] Himatala adynyň sanskrit şekli «Himatāla» dyr. Bu söz Jenap Monier

Willamyň Sanskrit-iňlis sözlüğünde hem demirgazykdaky daglyk ýer diýen manydadyr. Jenap M. Monier William Sanskrit-English Dictionary, New Delhi 2004. s. 1298.

[49] Konukçu ady agzalan eserde. s. 64.

[50] Konukçu. ady agzalan eserde. s. 54.

[51] K. Enoki. «The Origine of the Ephthalit or White Huns».... s. 231-236.

[52] Konukçu. ady geçen eserde. s. 73

[53] L. Ligeti. Atilla Hunlarynyň Menşei». Atilla we Hunlary. Neş. G. Nemeth. ter. Ş. Baştaş. Ankara 1982. s. 14. D. A. Akbulut. «Mawerannahr we Horasanda Türkler. Jilt 1. böl 6. Ankara. 2006. s. 832.

[54] Ligeti ady agzalan eserde. s. 25.

[55] M. Biro. Hunlaryň Kawkaziýada peýda bolmagy», ter. S. Egilmez. Atatürk uniwersiteti Türkiyat araştırmaları entitüsü dergisi, sayı 22. Erzurum 2003, s. 226.

[56] E. Konukçu «Ak hunlar». Türkler. J. 1. Böl. 6. Ankara 2006. s. 829.

[57] Konukçu. ady agzalan eserde. s. 74; Enoki. ady agzalan eserde s. 234.

[58] Gömeç, ady agzalan eserde, s. 48.

[59] S. Beal, «Si-yu-ki» Buddhist Record or The Western World» J. I. Londra. 1906. s. 164.

[60]. Konukçu ady agzalan eserde. s. 77.

[61] Aradi, «The History of White Huns» Mikes International. J. VIII. 4-nji basgy. Den Haag 2001. s. 40.

[62] Konukçu ady agzalan eserde. s. 77.

[63] F. H. Skrine-G. D. Ross. The Heart of Asia. London 1899. s. 130-138.

[64] J. Deguignes. Hunlaryň, Türkleriň, Mongollaryň we saýry Tatarlaryň Umumy taryhy. Türk diline terjime eden Hiseýin Jahid. J. II. Stmabul. 1923. s. 202. Litwinski ady agzalan eserde. s. 143.

[65] W.M.M. Gown, ady agzalan eserde, s. 411.

[66] Deguignes. ady agzalan eserde. s. 204.

[67] H. B. Dewing. ady agzalan eserde. s. 1-3.

[68] Deguignes ady agzalan eserde. s. 208; Konukçu ady agzalan eserde., s. 80-81.

[69] Aradi. ady agzalan eserde. s. 41.

[70] Kafesoglu. ady agzalan eserde. s. 83.

[71] Konukçu. ady agzalan eserde. s. 97-98.

[72] Konukçu. ady agzalan eserde. s. 82.

[73] Aradi ady agzalan eserde. s. 41.

[74] Gurbanow ady agzalan eserde., s. 176.

[75] J. J. Modi. «About the Huns who conquered India», Journal of the

Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. 1926. s. 52.

[76] R. S. Kuşawa. A. Glimpse of Bharatiya History. Delhi 2003. s. 52-56.

[77] Gurbanow, ady agzalan eserde. s.176; J.Harmatta, "Late Bacterian Inscriptions", Acta Antiqua Scientiarum Hungarica 17, Budapeşt 1969, s. 297-432.

[78] Gömeç, ady agzalan eserde, s.50.

[79] G.Melzer, "A copper scroll inscription from the time of the Alchon Huns", J.Braarvig(ed). Manuscripts in Schoyen Collection III, Oslo 2006, s.251-314.

[80] F. Fleet, "The coins and history of Toramana", The Indian Antiquary XVIII, India 1889, s.225-230.

[81] Sanskritçede "ca" harpy iñlisçä terjime edilende «ja» diýlip terjime edilipdir.

[82] Türk transkripsiyasy "dewa jayati"dir. Sanskrit dilinde "dewa"—"tañry" manysynda "jayati" bolsa "ji" "galyp gelmek" ýagny «Galyp gelen Tañry» manyda.

[83]. Türkmen elipbiýinde ýazylşy şeýle: «Wijitawanir awanipati sri». Sanskrit dilinde «Wijita» — «Gorky salan, gorkydan», «Wani» — «Islemek», «Awani» — «daglar», «pati» — «hökümdar», «Sri» — «Hormatlanýan, hotmatly» manysynda terjime etsek «Wijitawanir awanipati sri» — «Gorky salan, hormatlanýan daglar hökümdary» manysynda okalýar

[84] Konukçu, ady agzalan eserde s.85-86.

[85]Aradi, ady agzalan eserde., s.43.

[86] Konukçu, ady agzalan eserde., s.85-86.

[87] Aradi, ady agzalan eserde., s.43

[88] Konukçu, ady agzalan eserde., s.86-87.

[89] Gurbanow. ady agzalan eserde. s. 179.

[90] Gömeç. ady agzalan eserde. s. 50.

[91] Konukçu. ady agzalan eserde. s. 87.

[92] Aradi ady agzalan eserde. s. 44.

[93] Gurbanow ady agzalan eserde. s. 179.

[94] Aradi. ady agzalan eserde. s. 44.

[95] S. Gömeç «Boyla be Baga unvanı», Ordu Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Sosyal bilimler araştırma dergisi, J. 1. san 1. 2010. s. 77.

[96] Gömeç. ady agzalan eserde. s. 53.

[97] Konukçu. ady agzalan eserde. s. 89.

[98] Fleet ady agzalan eserde. s. 235, 314.

[99] Aradi, ady agzalan eserde . s.45.

- [100] S. Beal ady agzalan eserde. s. 168-172.
- [101] Aradi ady agzalan eserde. s. 45.
- [102] W. Smith, The Oxford History of India. 2 basgy. Londra 1921. s. 173.
- [103] J. Fergusson. «On Indian Chronology». Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. J. 4. London 1869. s.
- [104] Aradi ady agzalan eserde. s. 45.
- [105] A. Stein. Kalhana's Rajatarangini. Vol 3. Delhi 1900. s. 330.
- [106] R.Kumar, History of The Chamar Dynasty, India 2008, s. 347-348.
- [107] Beal, ady agzalan eserde., s.156.
- [108] Aradi , ady agzalan eserde., s.47.
- [109] Gömeç ady agzalan eserde. s. 32-34.
- [110] Onuň ady Wizantiýa çeşmelerinde Sizabul, Dizawul; Arap çeşmelerinde Sinjibu diýlip belgilenipdir. Denis Sinor bu meňzetmäni red edýär we bu iki adyň fonetik tapawudy bolandygyna ynanýar.
D. Sinor «The Establishment and Dissolution of the Turk Empire» The Cambridge history of Early Inner Asia, London 1994, s. 305.
- [111] Gurbanow ady agzalan eserde. s. 115.
- [112] Konukçu, ady agzalan eserde s.99, 101; P.Sykes, A History of Persia, c.2, Londra, 1963, s.454; Kurbanov, a.g.t., s.185.
- [113] Gömeç, ady agzalan eserde, s.50.
- [114] Konukçu, ady agzalan eserde. s.101; Gömeç, ady agzalan eserde. s.52; M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 2009, s.9.

